

AZ ÉRTÉKELÉS FILOZÓFIÁJA.

BEVEZETÉS A NORMATÍV TUDOMÁNYOKBA.

ÍRTA:

DR. CZAKÓ AMBRÓ.

BUDAPEST,
M. KIE. TUDOMÁNYEGYETEMI NYOMDA.
1918.

Az értékelés filozófiája.

1.

A cím magyarázatra szorul. Amióta Lotze az értéket filozófiai fogalomná tette s ezáltal eredeti, ökonomikus jelentését kiszélesítette, az érték szó főleg két formában szerepel, egyik az értékelés, mint élmény, a másik az értékelmélet. Az értékélmények tárgyalása rendszerint a pszichológiában foglal helyet, az értékelmélet a transzcendentális filozófia része s arra a kérdésre felel, hogy milyen értelemben lehetséges egyáltalán az értékek érvényessége, hogyan lehetségesek értékítéletek. Az értékelés filozófiája tehát tartalmazza a pszichológiát és az axiológiát, ahol egyelőre nem nyilatkozhatunk arra nézve, hogy a pszichológia milyen vonatkozásban van az axiológiával.

Tényként fogadjuk el, hogy értékítéletek vannak. Ezek az ítéletek, mint minden ítélet, élmények s mint ilyenek pszichológiailag tárgyalhatók. Véleményeltérés csak abban van, hogy milyen legyen az a pszichológia, amely értékélményekkel foglalkozik. A pszichológiára nézve elterjedt vélemény azt tartja, hogy csak tárgyánál fogva tartozik a filozófiai tudományok körébe, módszerét tekintve természettudomány. Célja a lelki jelenségeket leírni s kauzális összefüggéseiket megadni. Ezt kauzális pszichológiának is nevezhetjük. Mellette van egy másik módon kutató pszichológia, amelyet voluntarisztikus, pragmatisztikus vagy talán még helyesebben biológikus pszichológiának nevezhetnénk. Ennek

nem mindenütt elismert a jogosultsága s a kauzális pszichológia hívei populárisnak minősítik az ő egyedül tudományos pszichológiájukkal szemben. Az a felfogásuk van, hogy a pszichológia — mint ilyen — a lelki életet nem értelmezheti, benső akarati összefüggéseket nem kereshet, célokat nem kutathat, csupán azzal kell megelégednie, hogy a tudattartalmat elemeire bontsa s azok oksági összefüggését állapítsa meg. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás nem egyéb, mint a régi pszichológia alapelveinek fenntartása az újabb, bizonyos természetfilozófiai princípiumok alapján új impulzusokat nyert pszichológiával szemben. Azt mondhatjuk, hogy a statikus pszichológiát az utóbbi évtizedekben a dinamikus vagy funkcionális pszichológia váltotta fel. Felismerték, hogy az akaratnak a lelki életben centrális és egyetemes jelentősége van, mert az evolúció gondolata a célra irányítottság gondolatát honosította meg. Az evolúció termékeny gondolata nem a kémikus munkáját irigyli, nem azt keresi, hogy bizonyos ú. n. magasabb lelki jelenségeknek mik az alkotó elemei, hogy azután a gondolati szükség teremtette teremtő szintézis nem sokat mondó takarójával befödje az óramű szótszedett, de össze nem rakható részeit, hanem azt keresi inkább, *hogy mik a funkciói az emberi életben s hogyan töltik be funkcióikat*. Lehetséges, hogy ez a pszichológia — 'mint MÜNSTERBERG nem minden gúny nélkül nevezi'¹ — népszerű, de ha a tudomány feladatának a megértést s ezen megértésen alapuló eligazodhatást tűzzük ki céljául, akkor a vizsgálódás tudományos jellege ellen aligha lehet komolyabb kifogást emelni. MÜNSTERBERG ezt az egész vizsgálódási módot a magasabb lelki jelenségeknek megfelelő speciális normatív tudományokba szeretné átutalni, tehát esztétikába, etikába stb., nem gondolván arra, hogy azok normatív tudományok, tehát a pszichologizmus

¹ MÜNSTERBERG: *Philosophie der Werte*. Leipzig, 1908. 10. 1.

dogmatikus elfogadása nélkül egyszerűen aligha volnának elhelyezhetők. Kétségtelen, hogy a normatív jellegű vallásfilozófia más képet mutat, ha alapos valláspszichológiai bevezetés előzi meg, de minden további nélkül egyszerűen nem mondhatjuk, hogy a valláspszichológia a vallásfilozófiának része. Hogy a célok konstatálása a célok kitűzhetőségével, a leíró ítéletek a normatív ítéletekkel hogyan illeszthetők össze, az külön vizsgálódás tárgya, melyre ez a könyv is feleletet iparkodik adni.

Egyelőre az értékelést, mint pszichológiai tanulmány tárgyát a voluntarisztikus lélektan eszközeivel akarjuk megérteni s e célból kutatásunk ezen irányát kell közelebbről jellemeznünk.

II.

A XIX. század a tudományos világnak egy rendkívül értékes gondolatot adott, a *fejlődés* gondolatát. Vonzóereje főleg abban volt, hogy magában foglalta a *haladás* gondolatát, amely maga nem tudományos megfigyelés eredménye, hanem inkább erős életérzésből fakadt hit, de mint ilyen alkalmas a nagy végső problémákra feletet adni. Bennünket a fejlődés gondolatának metafizikai következményei, az atomisztikus és monisztikus fejlődés e helyen nem foglalkoztatnak, hanem a fejlődésnek az a szerény szerepe, mellyel *mint a tudományos vizsgálódás eszköze* lép fel. Ez független mindennemű metafizikai spekulációtól s a tapasztalás igazolja, hogy mint rendkívül munkabíró elv, nagy mértékben átalakítólag hatott a tudományos kutatásra és olyan eredményeket adott, amelyek a régi statikus felfogás alapján nem voltak elérhetők. Az elv röviden annyit mond. hogy semmi sem lett egyszerre; ami van, az a múlt munkája s ha szükségképpen nem is mindig építő, tökéletesítő, hanem rom-

boló, bomlasztó munkája is, mégis ami Tan, annak története van s ennek a történetnek köszönheti, hogy olyan, amilyen. A fejlődés területe a történeti lét területe; nem matematikai függvény fogalommal van dolgunk, egyenletekbe nem foglalhatjuk kutatásaink eredményeit, a jelenségek viszonyát. Ez a gondolat serkentette a kutatókat arra, hogy a jelenségek kezdeteit vizsgálják, bár maga az elv természeténél fogva nem mondja meg, hogy a kezdet milyen volt, csak annyit mondhat, hogy olyan nem volt, amilyen ma. Az ember, a lelki élet is a fejlődésnek van alávetve, de nem úgy, mint a kavics a patakban, nem kívülről éri a fejlődés, hanem azért fejlődik, mert akarata van, életre irányított akarata s ezzel vesz részt a létért való küzdelemben. A létért való küzdelem tehát feltételez egy akaratot, az önélet fenntartására és tevékenységére irányuló akaratot, mely az utódok létesítésére és fönntartására is irányul. Már ARISTOTELES azt mondta az emberről, hogy gondolkodó kívánság. Az akarat tehát nem olyan funkció, mely néha hozzájárul a tudathoz, néha pedig hiányzik, hanem a tudat integrális sajátossága. Ma már általánosan elismert jelenség, hogy a tudatos élet sajátosképen intellektuálisnak felismert területe, a tudományos vizsgálódás is szisztematikusan irányított jelenség, hogy a gondolkodásnak is a szándék ad értelmet, lia nem akar inkohereus tömeg lenni. (Leuba.)

Az értékelés vizsgálata a fejlődés gondolatán nyugvó meggondolások alapján történik s a létet csatatérnek tekinti, melyen értékek teremnek s értékek küzdenek. Magát az értéket pedig csak a szubjektum szempontjából és pedig a szubjektum fenntartási küzdelmének alapján tudja megérteni, amely célból a kezdetek vizsgálódásánál kell kiindulópontját megválasztani, nem olyan értelemben, mintha pusztán empirikus adatok értelmezésére vállalkoznék, hanem

a kezdetek sok tekintetben hiányos mivolta miatt a meglevő és olyanoknak felismert primitív viszonyokhoz a munkabíró elv a rendezetlen adathalmazból a rokon területek vizsgálódási anyagát is megteremti. Másszóval ez annyit jelent, hogy az értékelés vizsgálata felismeri, hogy az értékelés az emberszubjektivitásának kifejezőmódja olyan értelemben, hogy minden érték realizálódása szubjektumhoz van kötve; az értékelést — később részletezendő okoknál fogva — a fenntartási küzdelemmel a legszorosabb vonatkozásba hozzá; amennyiben ez a küzdelem értékeket teremt, amelyek minden szubjektumra nézve értékeket jelentenek, ha nem is azért, mert ilyeneknek minden szubjektum elismeri őket, hanem inkább azért, mert ugyanazt a szerepet töltik be mindenütt, beszélünk az értékek bizonyos objektivitásáról s ezt alapul véve megkíséreljük azt a területet kijelölni, melyen a nem konstatáló, hanem normatív jellegű ítéletek helyet foglalhatnak, vagyis azt, amit az értékelmélet empirikus kiindulópontjának nevezünk. Mindezen vizsgálódásnak pedig a kezdetek vizsgálatával kell megindulnia: kiinduló pontja a primitivológiában van s feltételezzük, hogy ezt a tudományágat azzal a kautélával kezeljük, amelyet legújabb időkben főleg a primitív népek vallássosságával foglalkozó kutatók (W. Schmidt. N. Söderblom) hangsúlyoztak; de midőn ilyen felkészültséggel állást foglalunk az ellen a dogmatikus kiválogatás ellen, mely pl. SPENCER idevágó munkásságának jogos kritikáját vonta maga után, nem tagadjuk, hogy a tényeknek, azon egymásnak sok tekintetben ellenmondó vagy többféleképpen értelmezett *tényeknek alkalmazkodniok kell az elméletekhez*. Ez a gondolat, melyet HEGEL olyan helytelenül használt az exakt megfigyelés alá eső természeti jelenségek körében, a mi véleményünk szerint helyénvaló ott, ahol a vizsgálódás több rokonterületet ismer fel, melyek egymással funkcionális

vonatkozásban vannak s melyek nagy részén bizonyos fejlődés egy azonos séma alapján felismerhető, míg a hátralevő területen csak akkor volna felismerhető, ha a többféleképen értelmezhető tényeket a már más területen konstatált fejlődési sémának megfelelően értelmezzük. Persze tisztában leszünk azzal, hogy eredményeinknek pusztán valószínűségével kell megelégednünk, de a lélektan sohasem juthat olyan megállapításokra, mint az exakt tudományok.

A kezdeti állapotok tanulmányozását általános pszichológiai reflexió előzi meg az értékelés mivoltát illetőleg. Ez a reflexió nem formailag vizsgálja az értékelést, hanem kezdettől fogva elismeri, hogy az *egy* bonyolultabb lelki tevékenység s mint ilyennek az összes alkatrészei nem sorolhatók fel. Nem kell emiatt a priori kifogást emelnünk, általános lélektani eljárás ez. A pszichológus akkor, amidőn elemeket keres a tudomány szempontjából, csak az esetben végez hasznos és értékes munkát, ha a lényeges és jellegzetes elemeket kutatja ki. Itt a nagyon sokkal (mely rendszerint nem minden) épúgy vétünk, mint a nagyon kevéssel. A pszichológusnak sohasem szabad arról lemondania, hogy annyi elemet kutasson fel valamely jelenség analízálásában, amennyit tud; de csak annyit kell ezekből az illető jelenség ismertetésénél közölnie, amennyi a jelenség sajátos jellegéhez múlthatlanul hozzátartozik. Ha például a *nem érvényesíthetés fájdalomáról* beszélek Raszkolnyikov pszichológiájának ismertetésénél, akkor ott olyan elemeket is találok (állandó szegénység; nélkülözés, a szegénység folytán kellemetlen emberekkel való szükségyszerű érintkezés stb.), amelyek egy fényes pozícióban élő magántudós fájdalomával nem azonosak, aki valamely igaz vagy hóbortos elméletét nem tudja érvényre juttatni. A nem érvényesülhetőség fájdalma kell, hogy közös elemekkel bírjon mind a két esetben, bár az elsőben a meglevő nyomó-

rúság fájdalomérzései nagyon felfokozzák a nem érvényesülhetés fájdmát. Épen azért jelen fejtegetésekben azon elvből kiindulva, hogy a múltat csak jelenből ismerhetjük meg, általános pszichológiai képet adunk azon jelenségcsoportok magyarázó alapjáról, mellyel a kezdeti állapotokat illetőleg primitív állapotokat teljes tisztaságukban értelmezhetjük, hogy azután a múlt föltételeiből még jobban megismerhessük a jelenlegi óriási differenciáltságú és épen azért komplex jelenségeket.

Az értékjelenségek rendkívül nagy számban vannak. Általában azt mondhatjuk, hogy minden, ami van, nemcsak hogy azért van, hogy vele szemben állást foglaljunk, hogy értékeljük, hanem hogy az értékelés a *prius* és a lét a *posterius*. A valósággal szemben két nagy kategóriával foglalunk állást, a lét és érték kategóriáival, amelyek egymástól függetlenek s egyik sem vezethető le a másikból, de ránk nézve az érték előbbre való, amint arról a következőkben bővebben lesz szó. Az értékek tömegét megkísérelték osztályozni, de ezeknek az osztályozásoknak ránk nézve egyelőre nincs különösebb jelentőségük. A mi vizsgálódásunk azokra az értékekre fog főleg kiterjedni, amelyeket kétségtelenül ilyeneknek ismer el mindenki: a vallási, erkölcsi, intellektuális és művészi értékekre illetőleg azon értékelésekre; melyek ezen értékeket szolgáltatják. Hogy ezeken kívül, illetve ezekkel kapcsolatban szó lesz olyan jelenségekről, amelyek az értékjelenségek sorában nem szerepelnek, mint pl. a ruházkodás, divat stb. jelenségeiről, az azért van, mert a pszichológia nem bizonyos posztulátumnak megfelelő alakjában vizsgálja az egyes jelenségeket; hogy konkrété fejezzük ki magunkat, a szépet, mint értékelés eredményét nemcsak ott keresi, ahol az érdeknélkül való gyönyörködtetést fölfedezi, hanem kevert esetleg heterogén elemekkel kevert mineműségében is vizsgálja s ezen

vizsgálatában felismeri, hogy amit az erkölcs pl. elvetendőnek tart (mint a megokolatlannak látszó divatot) s erkölcsöt tekintvén legfőbb értéknek, általában a komoly közfelfogás elvetendőnek tart. az a feladatunk szempontjából behatóbb tanulmányozást kíván. A pszichológia általános tárgyalásától itt különül el az értékelés pszichológiája. Az általános pszichológia is tárgyalja a vallási, erkölcsi stb. jelenségeket, rendszerint mint érzelmeket. Tárgyalásának módja is megegyezik azzal, amit az érzelmelek tárgyalásánál követnek. Ezzel szemben az értékelés pszichológiája állandóan az emberi lélek *teremtő* tevékenységére van tekintettel, már ezért választotta kiinduló pontul is a primitív megnyilatkozásokat, s az új szempontnak, az értékelés keresése szempontjának megfelelően, módosítja kutatásának anyagát. Természetes, hogy az értékelésnek, mint ilyennek is megvan a maga pszichológiája, de a mi véleményünk szerint az értékelést is csak *úgy* érthetjük meg lényegében, ha az értékjelenségek lélektanát áttanulmányozzuk.

III.

Az értékelés pszichológiájával még nincs kimerítve az értékelés filozófiája. A pszichológiai részben a leírásokon és magyarázásokon, értelmezéseken kívül is vannak olyan instandák, melyeket a pszichológia a maga eszközeivel nem ismer fel. Eltekintve attól, hogy a pszichológia mint tudomány módszeres eljárást követel s *így* feltételezi a logikát, maga a funkcionális, dinamikus beállítás is — mint láttuk — kétségessé teheti a pszichológia szó használatát. De ettől eltekintve van az értékeknek logikája is, a normatív elvek tudománya. Itt merül fel bevezetesképen az a súlyos probléma, hogy a pszichológiai vizsgálódás hogyan viszonylik a normák tudományához. Szigorúan elválasztandó-e a két disciplina vagy az utóbbi az előbbin

épül fel. A pszichologizmus és logizmus sokat vitatott jelentősége itt is megvitatásra kerül. Ebből a szempontból is szükséges az értékelés *filozófiájáról* beszélnünk, mint olyan összefoglaló címről, mely alatt az említett problémák megérnek.

Ide lehetne sorozni az esztétikát, vallásfilozófiát stb., de ez nem képezi feladatunk tárgyát. Mi egyes-egyedül arra a két kérdésre akarunk feleletet adni, hogy mi az *értékelés* s erre a különböző értékjelenségek beható vizsgálatával válaszolunk, azután arra, hogy az értékelés *tényeivel* foglalkozó megállapítások hogyan viszonylanak az értékelés *normatív* tudományaihoz. Ezt a két problémát foglalja magában *az értékelés filozófiája*.

Az értékelésről általában.

Az értékelés a mi szubjektívitásunknak, a dolgok karé^jelenségekkel szemben való állásfoglalásunknak a kifejezésre jutása akár értékítéletben, akár ösztönszerű vagy nem tudatos cselekvésekben, amelyeket értékítéletek által létrejötteknek is gondolhatunk. Hogy megérthessük, egy olyan pszichológiai fogalomból kell kiindulnunk, amelyet nagyon sokszor hallunk emlegetni, de kimerítő analízisével és jelentőségének méltatásával még nem találkoztunk. Ez a fogalom a *magunkérvése* vagy az *önerő* (tudatos vagy tudattalan, intellektuális tartalommal bíró vagy azt nélkülvözö) *érvése*. Az érvés szót, mely a magyar nyelvben bizonytalan terminológiát jelent, de talán legközelebb az érvelemhez áll, az érvelem (Gefühl, Affekt, émvotion) jelölésére használjuk.

Mit értsünk az *önerő érvésén*? Az ember testi és szellemi berendezkedése olyan, hogy hiányokat, szükségleteket észlel s e hiányokon segíteni akar. A gyermek megszületésekor jelét adja, hogy szükségletei vannak s ösztönös berendezkedésével ezeken a szükségleteken segít. A tudatos élet kibontakozásával ezeken a hiányokon és szükségleteken az akarat segít. A hiányokat az érvelem adja tudtunkra s hogy tényleg hiányokkal van dolgunk, azt a bekövetkező cselekvés, vagy az a motorikus apparátus, mely akkor is tudomásul szolgál, ha nem működik, ha a mozgás potenciális állapotban van meg, igazolja. Vágvaink vannak s a vágv filozófiája épen az, hogy számunkra

a megélhetést biztosítja. Ha vágyaink nem volnának, akkor nem létezhetnénk. Maga az élet az, amely a szükségletek révén megnyilvánul s az akarat az, amely ezen megnyilvánulást tudomásul veszi. Azért vették észre helyesen (Ribot), hogy az akarat szorosan az érzelmekhez van kötve, a hideg gondolatok, tehát azok, amelyeket az érzelem tonalitása nem kísér, akaratunk szempontjából nem jöhetnek számításba. Az ember érzelmeinél és akaratánál fogva él, de úgy, hogy az utóbbi feltételezi az előbbit.

Minden valóság épen ezért eredetileg az embernek akaratú motívumként átélt valósága. A létért való küzdelemben az ember akaratával vesz részt olyannyira, hogy a tudományos kutatás is akaratú aktust jelent s akaratunk ad a dolgoknak objektív existenciát (Münsterberg). Az életre (egyelőre egész általánosságban mondjuk: az életre) irányított akarat ad a dolgoknak értéket és jelentőséget, mert mint már FICHTE kifejezte, nincs föltétlen értéke és jelentősége csak az életnek; minden másnak, a gondolkodásnak, költészetnek, tudásnak csak annyiban van értéke, amennyiben valamilyen módon az élőre vonatkozik, tőle indul ki s valamilyen úton-módon oda visszatérni iparkodik.

Az életnek kettős jelentősége van ránk nézve: hogy megtartassék és tovább fejlesztessék; élet és több élet kell nekünk. *Mindazt, ami az élet fenntartását és továbbfejlesztését célozza, értéknek nevezzük*, a legtágasabb értelmében használva a szót. Mivel pedig — mint mondtuk — az élet negatív oldaláról jelentkezik s a hiányokat mint érzéseket vesszük észre, ezeknek az érzéseknek van jelentőségük az értékelés közelebbi megismerésében. Épen azért szokás fenntartási érzésekről beszélni, mert ezek az érzések biztosítják létünk megmaradását.

A mi véleményünk szerint az értékelést még közelebbről meg kell tudnunk érteni, mert minél távo-

labbi magyarázatot adunk, annál kevésbé magyarázunk meg valamit.

Az embernek önmagáról, hiányairól és képességeiről tudomása van. Ezek a hiányok, szükségletek és képességek részben általános emberiek, részben általánosságukon belül individuálisan differenciáltak, de fő az, hogy tudomásunk van róla. Ez a tudás érzelmes tudás, esetleg csak puszta érzélem. Az intellektuális rész akaratunk szempontjából mindenestre alárendelt jelentőségű; lehet, hog} a tudattalanba sülyedt alá s mint homályos, de mivoltában nagyon is észrevehető érzélem jelentkezik. Ezt az érzémet, mely az ember mindenkori minemőségének a jellemzője s amely nem egyszerű, hanem a dolog természeténél fogva számtalan más érzélemnek az eredője: *magunkérésének* szoktuk nevezni. *Ha magunkérése olyan, hogy pozitív jellegű, hogy aktivitásra késztet ismét a szó legtágabb értelmében véve az aktivitást, akkor beszélhetünk az önerő érzélméről.* Minden, ami az értékelés megértésére vonatkozik, az erő érzelmével van összeköttetésben. Ki fogjuk mutatni, hogy ezen érzéssel az összes szellemi értékek keletkezése *megérthető*, azaz nem akarjuk egyszersmind azt állítani, hogy tényleges keletkezésük is szükségképen úgy történt, amiképen ezen fogalom bevezetésével elgondoljuk, de ha a minden emberben különbözőképen nyilvánuló lelki élet *egységét* fenn akarjuk tartani, ami intellektuális érték mindenfajta kutatásnál, akkor az egységes működés lehetőségét meg kell kísérelnünk bemutathatni.

Mik az *önerő érzésének* elemei? Mindaz, ami az ónézést alkotja s még hozzájáruló elemek. Hozzátartozik testünk érzése. Már a test felületének érzése ónézésünk lényeges eleme, ezt STÖRRING mutatta ki pszichopathologiai vizsgálatokból.¹ Betegek, kik aneszté-

¹ STÖRRING: *Psychologie des menschlichen Gefühlslebens*. Bonn, 1916. 151. s k. 1.

ziában szenvedtek, folyton azt hangoztatták, hogy ők megszűntek élni, hogy meghaltak. Midőn a test felületére gyakorolt erős nyomást megéreztek, megőrültek annak, hogy élnek s kérték ápolóikat, hogy a nyomásokat gyakrabban ismételjék, vagy tükröt kértek, hogy fejük létezéséről és így a saját létezésükről is tudomást szerezzenek. Az érzés elemeit alkotják a fiziológiai okok folytán fellépő érzelmek s a magasabb érzelmek, vagyis azok, amelyekben intellektuális tartalom is van. Ha a fiziológiai jelentkezés pozitív érzelmeket kelt, ha az ember egészséges, akkor nyilvánul először az erő érzelme. Érzelem s nem hideg tudás. A közfelfogás az érzelmeket csak akkor veszi tudomásul, ha azok elég intenzitásban jelentkeznek, ha ú. n. közömbös érzelmekről van szó, ekkor nem beszél érzelmekről. Ezzel szemben mi azt a felfogást képviseljük, hogy közömbös, 0 jellegű érzelmek tényleg nincsenek, hanem az új érzelem megegyezik jelenlegi érzelmi állapotunk összességével, illetőleg olyan csekély fokban tér el tőle, hogy nem vesszük észre. Az érzést hasonlíthatjuk egy olyan edényhez, melyben folyadék képviseli az érzelmet. Ha kevés folyadékot öntünk hozzá, vagy keveset veszünk el belőle, akkor a folyadék szintje (elég széles edény esetén) nem változik észrevehetően, de azért változik. Kell, hogy ez a jelenség az érzelmek biológiai jelentőségénél fogva így is legyen. Ha az érzelem hírnök, mely életszükségletekről ad számot, akkor kell, hogy minden szükséglettről számot adjon ugyan, de a szükségletek végtelen skálája folytán nem mindegyikről egyformán. Persze ez csak elméleti posztulátum, a tapasztalás nem mindig igazolja. A fogfájás fájdalma biológiai szempontból nem áll arányban a sorvadásosok fájdalmával. Itt is hangsúlyoznunk kell, hogy az organizmusok teleologikus berendezkedése kétségtelen, de ez a teleologia nem egészen alkalmazkodik ahhoz a foga-

lomhoz, melyet a teleológiáról mi alkotunk magunknak. Ha tehát közérzésünk közömbös, azaz pozitív, akkor értékeléseink más jelleget öltenek, mintha a közérzésünk negatív. A népies felfogás egészséges gondolkodásról beszél s ezt főleg olyan embereknél észleli, akik egészséges szervezettel bírnak. Ha ezt a megfigyelést a tudomány számára akarjuk értékesíteni s tekintetbe vesszük, hogy a közfelfogás a gondolkodást a praktikus jelentőségű kérdésekben való állásfoglalása szerint méltatja, akkor azt kell mondanunk, hogy már az iskolázatlan megfigyelés is észleli a szervezeti diszpozíció befolyását az értékelésekre. A beteg embernek más világnézete van, mint az egészségesnek; a vallásalapítók mindenkor az elégedetlen, nyomorgó, szűkölködő emberiséghez fordultak, a művészi élvezet rendszeren az életet élvezők, anyagiaktól nem szenvedő emberek sajátossága. És mégis ki lehet mutatni, hogy az elsőeknek vallási értékelése s az utóbbiak műélvezete azonos forrásból táplálkozik, mely az erő érzelmével van a legszorosabb összefüggésben.

Ki fogjuk mutatni, hogy *minden, ami az erő érzelmét fölkelti, tudatossá teszi, kiegészíti vagycsökkenti, értéket jelent a számunkra.*

Persze nem maradhatunk meg az erőérzés fiziológiai, passzív föltételeinél. Szellemi képességeink is erőt jelentenek nekünk, azaz nemcsak énézésünkhöz járulnak hozzá, hanem annak azt a sajátos jelleget kölcsönzik, amely az erőérzés specifikuma. Vegyük elsősorban a gondolkodást. A filozófusok fölénye, midőn az emberiség végső nagy problémáit megoldhatni vélik, vagy legalább tudják, hogy mennyire megoldhatók és mennyire nem, valóban szellemi felülemelkedést jelent az átlagemberek fölé, akiket ha nem is néznek le, de mindenesetre *megértene*k. S jól jegyezzük meg, ez a szó: *megértés* mindig azt jelenti, hogy valakinél többek vagyunk, azt az érzelmet, gondolatot tartalmazza, hogy

mindaz, ami tebenned van, ami a lelked tartalmát alkotja (gondolkodásodat és cselekvéseidet irányítja), az énbennem is megvan s azonfelül annak a tudata, hogy *erről* tudomásom van, vagyis más lehetőségek mellé odaállíthatom, másokkal összekapcsolhatom vagy valamiféle vonatkozásba hozhatom. Ez a tudás *intellektuális erőérzés*, amely az említett vonatkozások megtételének lehetőségével értékelést fejez ki s értékeket teremt. Az erkölcsösség is erőt jelent s értékeket teremt. Mindezeknek biológiai méltatásáról később részletesen lesz szó, itt csak röviden jelezni akarjuk a tényt, hogy az ember testi és szellemi (érzelmi és intellektuális) minemősége egészében egy rendkívül komplex érzélem *egységes* tudatában (mely lesüllyedhet a tudattalanba is s akkor hatásaiban észleljük) nyilvánul, melyet önerőérzésnek nevezünk s az értékelésnek ezen erőt tekintjük forrásául.

Lehetetlen, hogy egy életrevaló gondolatot észre ne vegyenek olyanok, akik hasonló tárgykörrel foglalkoznak. De a gondolat észlelése és annak teljes horderejében való bemutatása két különböző dolog. Ki fogjuk mutatni példákon, hogy az önerő érzése, mint értékteremtő itt-ott felbukkan, de vagy mellékesen vagy más fogalmazásban. Ecélből a pszichológiai irodalom néhány jeles munkására hivatkozunk, ú. m. JERUSALEMRE, ALEXANDERRA, EBBINGHAUSRA és NITZSCHÉRE, akinek pszichológiai munkássága még ma sincs érdeme szerint méltatva.

JERUSALEM *Einleitung in die Philosophie* c. könyvében foglalkozik az értékeléssel s a kiváló pszichológus panaszkodván, hogy a tárgyat pszichogenetikus jelentőségében még senki sem méltatta, egy *valószínű* magyarázatot mutat be az értékelés kezdetére, de anélkül, hogy az általa említett fogalom kiszélesítését megkísérelné vagy annak lehetőségére utalna, megelégszik egy elszigetelten álló konkrét eset tárgyalásával. Ha

egy ügyes tornászt szemlélünk — mondja JERUSALEM — aki egy nehéz gyakorlatot nagy ügyességgel visz végbe, akkor az rendszerint tetszik nekünk, kellemes érzelmeket ébreszt bennünk. Ezen kellemes érzelmek végső alapjukat testünk azon velemozgásában bírják, amelyeket a tornász mozgása ébreszt fel bennünk. Abból az erőmegfeszítésből, melyet pl. az atléta súlyemelésénél észlelünk, azt következtetjük, hogy a feladat megoldására nagy testi erő szükséges és ezt az erőt megcsodáljuk. *Idegen cselekedetek értékelésének primitív formája* a

testi erő megcsodálása lehet Később az értelem és akarat erejét csodáljuk. Kétségtelen, hogy Jerusalemben okoskodása helyes, bár egyelőre nem tudunk nála egyebet észlelni, mint a testi erő analogonjára az értelmi és erkölcsi erők megemléztetését, de csak azon az alapon, hogy ezeket azért értékeljük, mert megcsodáljuk. Az én felfogásom inkább névleg egyezik meg JERUSALEMÉVEL, de tartalom szempontjából közelebb esik ALEXANDERÉHOZ, akinek a *Művészet* című pszichológiai megfigyelésekben és értelmezésekben rendkívül gazdag könyvében más kapcsolatban ugyanaz a gondolat is többször felbukkan, amely a mi fejtegetéseinknek gerincét alkotja.

Említett könyvében a művészet keletkezésének problémáját vizsgálván, a következő figyelemreméltó sorokat találjuk: „A fő az emberben a cselekvés; az ember cselekvésre van berendezve, cselekvésben találja meg magamagát, ébred egyéniségének tudatára. *Az a tudat, hogy csinálni tudok, hogy csináltam, hogy másnál külön módon csináltam valamit*, önérzetemet keltve, egyéniségem fejlődésére hat ki, egyéniséggé fejleszt engem, ami a művészi alkotás fontos föltétele.” Vagy midőn a művészet és életérzés összeköttetéséről beszél, az önerő érzésének fejlődéséről, melyet az értékelés alapjául fõntebb jelöltünk ki, a következő, szinte terminológiában is egyező sorokat találjuk: „A szépben érzé-

seink tükörképét, megvalósítását, tökéletes kifejezését találván, *saját életérzésünk gyarapszik, erősödik, tisztul tőle.* A csillagos ég fenségét látva, lelkünk mintegy kitágul: a fenségesnek képe a költészetben emeli lelkünket és egy pillanatra fenségessé teszi. Ezért állítjuk a nagy-
nak a szemléletét; *közben magunk is nagyobbaknak érezzük magunkat*". Vagy: „gyöngék vagyunk, mozgásainkban esetlenek, testalkatban tökéletlenek, de a görög szobor láttára megfeledkezünk fogyatékoságainkról és élvezzük Herakles izomerejét, Antinous szépségét, Zeus hatalmas nyugalját, Apollón ragyogó ifjúságának báját, *pillanatra mi magunk alakulunk át ezékké.*”

EBBINGHAUS a magasabb lelki jelenségeket az előrelátó gondolkodás bajainak elhárítására irányuló intézkedésekből, lelki aktivitásokból vezeti le. A tudás és képesség kifejlődésével e korlátok is szembetűnőbbek lesznek. A korlátok ledöntését célozzák a magasabb lelki jelenségek, amelyeknél a létezés nem fontos, hanem fontos az, hogy ránk nézve értéket képviselnek. *Mert* értéket képviselnek, azért teremtyük meg őket. S mi ez az érték? Az egyéniség megnyugtatása, az én felszabadítása, felemelése, tartós béke biztosítása, szóval az, amit egyéni erőnek, önerőérzésnek nevezhetünk. Ebbinghausnak más a terminológiája, de átfordíthatjuk fejtegetéseit a mi nyelvünkre. Fenntartás és érvényesülhetés: e kettő magyaráz mindent. Azt mondhatnók, hogy a lelki jelenségeknek van egy felületi és egy háromdimenziós vizsgálata; a harmadik dimenzió szolgáltatja azt, amit igazán megértésnek nevezhetünk s ez nem képzelhető el anélkül, hogy az Én centrális jelentőségét ne hangsúlyozzuk s mindent az En érdekeivel hozzunk összeköttetésbe. Az Én érdeke kettő: ami van, azt megtartani és fejleszteni. *A megtartó és fejlesztő működés érdekei megteremtői az értékeknek.* Az értékelési élmények biológiai fontosságúak, de a szó tágabb értelmében, mert olyan bana-

litásnak nem ülhetünk fel, amit pl. SCHNEIDER¹ hirdet, hogy „mindent, amivé az ember intelligenciájával lett, az éhség okozott. Senki a földön soha nem gondolkodott volna a jelenségek fölött, senki tekintetét nem irányította volna a csillagok felé; nem létezhetek volna élőlények, amelyek valami nyelv által megértethették volna magukat és érzelmeiket kinyilváníthatták volna, ha éhség nem volna”.

Túlzó darvinista NIETZSCHE. Mást, mint biológiai értéket, nem ismer el s e tekintetben nem eshetnék kifogás alá, ha ez nem jelentené nála az individuális tudatfeletti érvényesség tagadását. A biológiát különben is olyan szűk értelemben kezeli, melynek alkalmazása nem biztosít az embernek az állatok során kívül helyet. Valóban, ha NIETZSCHE gyakran ismétlődő „csorda” szóját helyesen akarjuk érteni, akkor nem pusztán lekicsinylést vagy gúnyt kell benne látnunk, hanem annak a hangsúlyozását, hogy az ember szellemiségénél fogva is az állatvilág tagja. Ha mi igazságról beszélünk, akkor azt az érvényességet értjük alatta, mely az értéket az individuális tudat megszorításától függetleníti s olyasvalamivé teszi, aminek sui generis autochton jellege van, amit nem lehet elfogadni vagy el nem fogadni, hanem el *kell* fogadni, de ha nem fogadná el senkisé, akkor is változatlan érték volna. NIETZSCHE az egész valóságot szubjektív értékólménnyó teszi s tényeket nem ismer el, csak interpretációkat. Az „igazság” neki „nem jelent szükségképen ellentétet a tévedéssel szemben, hanem a legalapvetőbb esetekben különböző tévedések egymáshoz való helyzetét, pl. hogy az egyik régibb, mélyebb, mint a másik; talán kiírthatatlan, amennyiben egy magunkfajta organikus lény nem tud élni nélküle”. Gúnyosan mondja: „Egy feltevés, melyet nem tudunk

¹ G. H. SCHNEIDER, Der tierische Wille. Id. T. Pesch: Die grossen Welträtsel. Freiburg, Herder 1907. 181. 1.

megcáfolni — miért lenne egyszersmind igaz is?”¹ Ilyen gondolatnélküliséggel lehetséges az értékek átértékelése, a valóság újabb interpretálása, melyben „az értékek kérdése alapvetőbb, mint a bizonyosság kérdése”. (271. §.)

Az értékelésnek magyarázó alapja a *hatalom akarása*, *der Wille zur Macht*. NIETZSCHE helyesen veszi észre, hogy az értékelésekben fenntartási és növekedési feltételek jutnak megnyilvánulásra. Minden megismerési szervünk és értékünk a megtartási és növekedési feltételekre való tekintettel fejlődik ki.

NIETZSCHE alapgondolata helyes volna, ha nem volna egyoldalú és nem volna túlzás benne. A fenntartási törekvés mellett a hivatásos értékpszichológusok közt ő az egyedüli, aki észreveszi az életnövekedés fontosságát. A keresztény vallásos irodalom több költői intencióval, mint lélektani megfigyeléssel már régen észrevette a „több élet” kifejezés mélyreható jelentőségét. Esztétikai írók pszichológizálásában még találkozzunk az *életfokozás* emlegetésével, de a szellemi értékek általános jelentőségével kapcsolatban nem fordul elő. NIETZSCHE észrevette s észrevétele a tényeknek megfelelő. De a *hatalom akarása* erős túlzás, mely az értékeléseknek csak az általa adott interpretációjában talál támaszpontokra. A „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” elv pszichológiáját NIETZSCHE nem képes megérteni, de ő előtte ez nem is létezik, az erkölcs pusztán prezervatív berendezkedés és a gyámoltalanok uralomvágya az erősek fölött azért, hogy azokat lerántásák, hogy nivellálják. Ha azonban megmaradunk az erőérzelemnek értékpszichológiai jelentősége mellett, akkor rájövünk, hogy az erkölcs érték, mert erőt, szellemi és néha fizikait ad, amint azt később részletesen elemezni fogjuk.

A következő fejtegetéseknek az a célja, hogy az

¹ F. NIETZSCHE, *Der Wille zur Macht*. 273. §.

erőérzés rendkívül sokoldalú értékpszichológiai szereplését néhány példán illusztráljuk, amelyeknek már e helyen is az a jelentőségük, hogy a definíció fogyatékosságait pótolják.

Az első példát LOTZE-től vesszük át, akinek pszichológiai értelmezései a cifrázkodásról bizonyára a legkiválóbbak közé tartoznak, amit valaha erről a témáról írtak.¹

Mindenütt, mondja LOTZE, ahol testünk felületével idegen testet juttatunk érintkezésbe, személyes létezésünk tudata bizonyos módon ezen idegen test végéig és felületéig megnagyobbodik és részint *saját énünk megnagyobbodásának érzelmét érezzük*, részint azt, hogy *most lehetőségessé vált számunkra egy olyan mozgás formája és nagysága, amely természetes szerveinknek idegen*, részint tartásunk szokatlan feszültségének, szilárdságának vagy biztonságának érzelmét bírjuk.

Ezen érzelmek *első formáját* olyan fej fődök és lábbelik idézik elő, amelyek mindketten leginkább alkalmasak arra, hogy hosszúságunkat legalább látszólag növeljék. Ha a kalap egyensúlyban van, akkor csak a súlyát érezzük, de ha *egy* kissé ferdén tesszük fel, akkor érezzük legfelső pontjának a legalsótól való távolságát s ezt a kalapviselést LOTZE tréfásan legcélszerűbbnek minősíti. Így származik az örvendetes csalódás, mintha mi magunk, *életünk és erőnk* (L. szavait használjuk!) egész azon csúcsig érne fel, s minden lépésnél, mely ezt megrázkódtatja, minden fuvallatnál, mely mozgásba hozza, érzésünk számára egész világosan lényünk egy része látszik ünnepélyesen ide-oda mozogni. Épen ezért egészen másképp érezzük magunkat egy cylinderben, mely ezen emóciókat előmozdítja, mint *egy* sapkában, melynek fölfelé igazított csücske csak nagyon tökéletlenül létesíthetné ugyanazt a szolgálatot; és egészen érthető ránk nézve a nagyon korán és alacsony

¹ LOTZE: *Milrokosmos* Leipzig. Hirzel. 1905. II. k., 210. sk. 11.

művelődési fokon fellépő, a magasabbakon tökéletesedő hajlam, hogy magas és merev sisakokkal, medvebőr-sipkákkal és tornyos frizurákkal ne csak mások előtt fokozzák az alak félelmetességét vagy tiszteletreméltó mivoltát, hanem ami még több, magának a viselőnek a kedélyét is megerősítsék egy fenségesen fölfelé irányított egzisztenciával.

LOTZE fejtegetéseit tovább folytatja s a lábbelik, sétapálca, uszályos ruha, a fűző (mely a megerősített és rugalmasabb egzisztencia érzelmét kelti) stb. értékének a bemutatásával s bár ő egész fejtegetését finom komikumba burkolja,¹ nem tagadhatjuk, hogy megfigyelésében nagyon helyes észrevételek foglaltatnak s alapgondolata, hogy *a ruházkodás és mfrálkodás mint érték az 'önerő' érzésének növelésében bírja magyarázatát*, fel-

tétlenül tény. A primitív viszonyok tanulmányozása s a divatnak a kollektív pszichológia szempontjából való vizsgálata, melyről az esztétikai értékelés vizsgálatánál lesz szó, megerősíti LOTZE gondolatát s az önerő érzésének mint értékteremtőnek beállítását.

A mindennapi élet közönséges megfigyeléseiből számtalan példát meríthetünk értékelésünk magyarázatának helyességére. A Napóleon-kultusz a legmaradandóbb kultuszok egyike. Alakját képekben, szobrokban megörökítik s ezek nemcsak hivatalos helyeken foglalnak helyet, hanem a legszélesebb néprétegek otthonaiban. Emlékével nemcsak a hivatásos történetírók, hanem költők és az ú. n. könnyebb fajsúlyú könyvek szerzői is részletesen foglalkoznak s mindezen könyveknek nagy könyvpiaci sikere igazolja a széles körök-

¹ LOTZE i. m., 214. 1. „Nachdem ich nun, durch Aufstellung dieser drei Grundgesetze, der exakten Lehre vom Putze den nähmlichen Dienst geleistet, den Keppler der Astronomie, so überlasse ich anderen die weitere wissenschaftliche Ausbeutung und wende mich zu mehreren Erscheinungen, in denen dieselbe hier beobachtete Neigung, unmittelbar gegebene Naturverhältnisse mit ästhetischer Willkür ändern und ihren Wert zu steigern, *in einer ernsthafteren Weise* sich kundgibt.”

ben megnyilvánuló érdeklődést. S ha kérdezzük ki volt Napoleon? A legnagyobb zsarnokok egyike, aki egész nemzeteket feláldozott becsvágyának. De alakja imponál, erő volt benne s emlékével foglalkozván — hogy ALEXANDER megjegyzéseit használjuk — mi magunk is erősebbeknek gondoljuk magunkat, azt hisszük, hogy erőben, energiában, aktivitásban gyarapodtunk. Ezért érték nekünk Napoleon. — Ugyanígy magyarázzuk azt a jelenséget, hogy pl. nagy esztétikai műveltséggel bíró filozófus szobájában ott találjuk Kant vagy Spinoza egy művészietlen gipszszobrát. Ott most a filozófusra nézve az a szobor művészietlen mivolta mellett is érték, a kiválóságot jelenti, az erőérzést fokozza, buzdító, izgató hatással van nagyot alkotni, kitartó munkával vagy intenzív gondolkodással *megerőltetni* magát.

Gyermekkorunkban egyik legkedvesebb olvasmányunk volt Robinson Crusoe története, mert erőérzésünket fokozta. Eobinson magára hagyatva a maga erejéből él meg.

ALEXANDER a már többször idézett könyvében mondja a művészet és életérzés felírású fejezetben a következőket:¹ „Gyakran olvassuk, hogy élemedett korú emberek nagy meggondolatlanságokat követnek el, melyekre senki sem tartotta volna őket képeseknek; az ok többnyire az életük egyformaságán, életérzésük eltompultságán tapasztalt kétségbeesés”. A mi véleményünk szerint ezt az esetet párhuzamba állíthatjuk Raszkolnyikov pszichológiájával, amint azt rendkívül finoman Dosztojevszki érteti meg velünk. Raszkolnyikov rablógylkosságot követ el, nem azért mert a nő halálát kívánja vagy kincseire áhítozik, hanem hogy megmutassa, hogy erő van benne. Az emberek félnek az új dologtól, félnek az új szótól is, neki meg kell mutatnia, hogy képes rendkívüli s ezért szánja el magát a gyilkosságra. Az erőérzés perverz nyilvánulása

¹ I. im., 94. l.

a gyilkosság, de a példa annál jellemzőbb, mert a különben erkölcsös egyén (Raszkolnyikov az altruizmusnak, egyenes lelkületnek szép példáit mutatja) gyilkosságra is csak azért határozta el magát, mert a Napoleon-példa alapján csak ez az út kínálkozott az erő érvényesítésére. A gyilkosság érték lett, az erőérzés értéke. Hogy mennyire erőérzéssel van dolgunk, azt a hős töprengései mutatják: „Hát képes leszek-e én arra? Egyáltalán képes volnék én valamire?”

A tömegek értékelése más, mint az egyéni értékelés. LE BON vizsgálatai a tömegpszichológia köréből meggyőző példákat mutatunk be. Békés családi életet élő emberek a tömegben megvadulhatnak s olyan cselekedetekre ragadtatják magukat, amikre egyedül létükben gondolni sem mertek volna. Azt szokták mondani, hogy szuggesztív hatás alatt állanak, egymást befolyásolják. De mit kell értenünk a szuggesztív hatás alatt? Azt, hogy az egyéni erő idegen erővel gyarapszik. A munkás, midőn tömegben van, érzi, hogy több, mint mikor egyedül van. Ha több, többre is képes s annak megfelelően cselekszik, amihez az erőtöbbletet kapta. Az erőtöbblet a felelősség megosztásából származik, tehát a bűnözésnek van szabadabb útja. Tehát az értékelés ismét az erőérzéssel van összefüggésben.

Mncs itt helye annak, hogy magyarázó elvünk pedagógiai jelentőségét kimerítően tárgyaljuk,¹ csak röviden kell utalnunk egy fontos elvi probléma újirányú megvilágítására.

Sokat vitatkoznak azon, hogy a nevelésben milyen helyet töltsön be a tekintély s minőt biztosítsunk az egyéni iniciatíváknak, a spontaneitásnak, a tágabb értelemben vett ösztönösségnek.

A tekintély biztosítja a gyermek számára az értékek létesítését. A tekintély az önerő pótlása, ki-

¹ Könyvünk *Függelékében* megkíséreljük *Az értékelés pedagógiai jelentőségének vázlatát* megadni.

egésztése. A tekintély is csak az erőérzelem alapján tekintély. A gyermek tudja, esetleg homályosan tudja, érzi, hogy vannak kívüle olyanok, akik erőt reprezentálnak az ő tehetetlenségével szemben, ez az erő ránézve a legfőbb érték. Minden, amit a tekintély érték gyanánt eléje ad, értékét épen ezen centrális érték érzelmi rásugárzásától kapja. Nyilvánvaló már most, hogy ebből az következik, hogy a tekintély csakugyan értéket reprezentáljon (hogy ez milyen föltételektől függ, azt csak a későbbi vizsgálat fogja kideríteni) és mivel a többi érték csak az ő értékének érzelmétől bírja értékjellegét, úgy legyen beállítva, hogy a tekintély szemében is érték legyen. De mint a lényétől idegen elemeket tárgyalja az értékeket, mert azok értékjellegüket ezáltal elvesztik. Hogy itt a példaadásnak milyen jelentősége van, az behatóbb taglalást kíván. Egyelőre még a következőket kell megjegyeznünk. Amennyiben nő a növendékek egyéni erőérzése, annyiban fogy az értékek azon értékjellege, melyet a tekintélytől, mint főértéktől kaptak. Hogy ez jelentkezik, azt egyszerű megfigyelés igazolja. Az első osztályok tanulói azt kapják utasításul, hogy a rendes tanulónak az iskolában jól kell viselkednie. Ez annyit jelent nekik, hogy az előadási óra alatt meg sem moccannak, figyelnek s a tanárnak minden aprólékos dologban is engedelmeskednek. Később a fegyelem meglazul, anélkül, hogy a tanuló érezné, hogy inkorektté vált, a maga felfogása után indul s a jó viseletet mint értéket önállóbban fogalmazza. Tudja, hogy erkölcsileg nem lesz rosszabb, ha fészkelődik, ha szomszédjaival beszélget stb. De a tekintély ereje még megvan s meg is marad, ha az értékek értékelése a tekintély által az *igazságnak* megfelelően történt. Ez esetben, de csakis ez esetben az önerő értékelése harmóniában marad a tekintély értékelésével s biztosítja a fejlődés ethikai jellegét. Ezzel a kérdéssel függ össze a gyermekek felvilágosítása

is, melyet egész általánosságban értünk s nemcsak a nemi felvilágosításra gondolunk. Dosztojevszkinék (*A félkegyelmű* c. művében) az a gondolata volt, hogy a gyermekek előtt semmit sem szabad elhallgatni s ez biztosította azok ragaszkodását, odaadását a tekintély számára s a tekintély értékei számára. Nyilván az ilyen növendékek önerején alapuló értékelése teljes harmóniában maradhat a tekintély értékeléseivel s bírja azt a rendkívüli erőt, mellyel a megszokott érzések, gondolkodások bírnak a cselekvés irányításában. Minden kiábrándulás az egyéni erő értékelésének épen ellenkező irányú kilengését vonhatja maga után, melynek jó, de kérdéses következményei is lehetnek.

Összefoglalva a mondottakat: az önerő értékeléseit a tekintély mint erőtudat kezdetben teljesen pótolja, de később az individuális érték csak abban az esetben kapcsolódik a tekintélyi értékelések irányába, ha ezek az igazságnak megfelelőek voltak. Hogy milyen jelentősége van az igazságnak, azt az intellektuális értékeléseknél iparkodunk megvilágítani.

Nyilvánvaló, hogy az értékelés ilyen tágas értelmezésénél az értékek keletkezését is nagyon messze kell már felkeresnünk. Igazat adunk LIEBMANNNAK,¹ hogy az értékelés már az ösztönös világ vágyódásában és elfordulásában megkezdődik. Beszélhetünk érzéki és szellemi értékekről. Az előbbieket materiálisak és általános állatiak, mint étel, ital, levegő, fény, meleg, egészség, testi erő, szabad tér szabad mozgásra stb., az utóbbiak ideálisak s specifikusan emberiek, mint a belső lelki béke, az önmagával való harmónia, szellemi műveltség, társadalmi rend, művészet, tudomány stb. Ez utóbbiakat négy csoportba foglalhatjuk, ú. m. a vallási, etnikai, esztétikai és intellektuális értékek csoportjába s megkülönböztethetünk vallási, erkölcsi stb.

¹ O. LIEBMANN: *Gcävih'n und Tatsachen*. II. Bd. Strasburg. TrüL-ner, 1904. 363., 374-75. 1.

értékelést. Hogy ilyenek vannak, azt a pszichológia tudomásul veszi; hogy mit kell alattuk érteni, azt a voluntarisztikus lélektan értelmezi; hogy mi a vallási, erkölcsi stb. érték, empirikus adatokat szolgáltat, de a maga eszközeivel nem tudja eldönteni.

Mi az érzéki, materiális vagy hedonisztikus értékeléssel nem foglalkozunk. Hogy az értékelés az erőérzéssel s ezen érzés másirányú fogalmazásával a hiány vagy szükségletérzéssel a legszorosabban összefügg, az nem sok bizonyításra szorul. Jelentőségük az általános értékelésben sokkal nagyobb, mint első tekintetre gondolnók. Az éhező embernek más a világnézete, más az értékcodexe mint a bőségben élőknek. Azt sem tagadhatjuk, hogy a szellemi értékek értelmezésénél sem mellőzhetjük őket s amennyiben ez szükségessé válik, tárgyalás alá is vesszük őket, de főfeladatunknak mégis csak azt tekintjük, hogy közölt értékelési alapunkkal a magasabb értékjelenségeket megért-hessük.

Elsősorban a vallási értékeléssel fogunk foglalkozni, mert véleményünk szerint a vallás az emberiség legegységesebb és legnagyobb értéke s legutoljára hagyjuk a legparcialisabb értékelést, az intellektuális érték pszichológiáját.

A vallási értékelés.

1.

A vallási értékelésről általában.

Hogy a vallás jelentőségét az emberi életben megérthessük s így a vallási értékeléseket is, kiindulási felfogásunknak megfelelően az evolúció termékeny értelmezését kell elfogadnunk. A vallást a létért való küzdelem teremtette meg s fejlődött, kezdeti stádiuma nem az volt, amilyen a mostani. Valami állandó maradt s ez az állandó az a jelentőség, amit lelki életünkben betölt. A feltételek, melyek a vallást felfogásunknak megfelelően megteremtették, változatlanul megvannak s így a vallásos értékelés megértése is állandó. *A vallás mindig és minden formájában azt jelentette, hogy az ember magán kívül vagy maga fölött egy lényt vagy lényeket ismert el, akik számára erőt reprezentálnak s ezen erőforrásokkal relációkat tart fenn azért, hogy ő maga is erőben gyarapodjék.* Az ember saját tökéletlenségének tudatára ébredt s arra is ráeszmélt, hogy ezek olyan természetűek, hogy sem ő, sem embertársai nem szüntethetik meg: tehát más erőforrásból várja azok megszüntetését.¹ Az egyéni tudat egyetemes tudattá bővül ki az individuumban is és az individuum, amidőn a saját képességeinek, erejének kiegészítését egy legfőbb lénytől várja, ezt azért várja attól, mert az a meggyőződése van, hogy az nemcsak

¹ A vallás lélektanára nézve v. ö. CZAKÓ AMBRÓ: *A vallás lélektana* c. művét, 1915., melyet jelen fejtegetéseinknél is felhasználunk.

a saját, hanem embertársainak tudatában felmerülő hiányokat is pótolni képes s ezek a hiányok nem időlegeseek, hanem mindenkoriak, az emberi természettel és a körülmények nyomásával függnek össze. A hiányok anyagiak és szellemiek egyaránt, ép azért a vallásban benne van az ember érzékisége és szellemisége. Az egyéniség hiányos, tehetetlennek mutatkozik; Ebbinghaus azt mondja, hogy az ember tehetetlen a jövő áthatolhatatlan sötétsége és ellenséges erők legyőzhetetlen hatalmával szemben s azért menekvést keres a vallásban. A részletes analízis ki fogja mutatni, hogy nem menekvést keres az ember, nem megfutamodásról van szó, hanem fölvertezésről s aztán szembezállásról, Az erő hiányzik, az érték kialakul, ezáltal az erő pótolva van s az ember aktivitása csorbulást nem szenved, sőt felfokozódik. Tolsztoj azon gondolkozott, hogy kötéllel vagy golyóval vessen-e véget az életének, annak az életnek, mely bénulást jelentett a lelkének. S ekkor jött a vallás gyógyító ereje, az élet visszatért, új fogalmazást nyert a számára, mert azt jelentette, hogy Istent kell ismerni, csak ezáltal van egyáltalán élet s Tolsztojnak biztosítva volt az a roppant energia, mellyel az egész emberiség erkölcsi romlásának megszüntetéséért küzdött. Valósággal újjászületett ő is, mint mások igen sokan, akik a vallás pszichoterapeutikus hatását érezték. Az érzés analóg azzal, amit egy felfrissítő fürdés után érzünk, vagy akkor, midőn betegségből felgyógyulva a tavaszi nap melegét élvezzük, valósággal új erőről, erőben való gyarapodásról van szó. S ezt a jelenséget nem szabad olyanoknak tartanunk, amely ritkán fordul elő; nagy fordulatokról csak a megtéréseknél van szó, mikor a vallási érték megeremtődik, de aki állandóan vallásos életet él, annak gyakrabban van része, talán minden nap, talán a nap több órájában a vallás megerősítő és megnyugtató hatásában s azért van része, mert a

vallási értékeket újra meg újra értékeli, vonatkozásba hozza a saját mivoltával s kiegészíti velük lelki életét. A vallásnak ez a naturalisztikus tárgyalása megütököztetést kelt azok tekintetében, akik a vallás megértésének élére a mindenség alapjának és végcéljának, Istennek a reális egzisztenciáját teszik. Jól mondják, hogy a vallás pszichológiai jelentőségét is elveszti, ha Isten, vagy azok a szellemek, vagy emberek vagy állatok, amelyektől a fejlett vagy primitív gondolkodás saját egzisztenciáját tette függővé, nem léteznek. Ez igaz, de a fogalmazásiján van a hiba. Kétségtelesen léteznek; mert a szükség teremtette meg őket; nagyon nagy szükség volt és van rájuk, tehát létezniük kell. Az érték és lét két különböző kategóriája a valósággal való szembehelyezkedésünknek, de a valósággal szemben való állásfoglalás a *prim*, az értékelésnek függvénye a lét. A szellemekben való hit feltételezi létezésüket, de ez a létezés a szükséglethez van kötve. Azt lehetne mondani, hogy mivel az ember olyan, amilyen, mert metafizikai hajlamai vannak, mert intellektuális és morális korlátoltságát *emberi mértékénél fogva* érzi, de akarata és ezen akarat által uralt értelme szükségképpen nem nyugszik bele, nem nyugodhatik bele a csonka egzisztenciába, kell, hogy ez az egzisztencia kiegészüljön, hogy éppen a megélhetésre és az élet növelésére szükséges föltételek együtt legyenek. Ezeket a föltételeket biztosítja a vallás, és a különböző körülményekhez képest változó módon biztosítja, de mindig biztosítja. Van abban a mondásban valami igazság, hogy az ember vallásos állat, de nem azt jelenti — ami ellen sokan jogosan tiltakoznak is, — hogy az ember valami autoritativ intézményt szükségképpen tartozik elfogadni, lehet, hogy egyiket sem fogadja el, hogy felekezetenélküli s mégis vallásos. Valószínű is, hogy individuális jellegű kultúrfejlődésünk nem fog kedvezni a vallási intézményeknek, de a vallás

egyetemes jelentősége azért csorbítatlan marad s épen azért marad meg, mert létezése külső, lényegén kívül eső feltételektől független.

A formája változik s ez alapgondolatunk szerint érthető is. Sokszor próbálták a vallást egy forrásból levezetni, benne van ez az egységre való törekvés szellemünk alaptermészetében, de sohasem sikerült.- Csak annyi sikerült, hogy bizonyos elemek jelentékeny szerepe kétségtelenné vált. Ilyen a félelem.

Ha csak két ember volna a világon, az erősebbik bizonyára nem félné a gyengébbtől. De nemcsak emberektől kell félni, hanem a természettől is. A betegségeket, csapásokat nemcsak emberek okozzák. És ezek a bajok előbb vannak meg, mint az orvosságuk. A gyógyíthatás feltételezi a betegséget. Mikor az ember még tehetetlenül állt a nyomorúsággal szemben, akkor a vallást — mint menekvést, mint a tehetetlenség megszüntetőjét ezekre is kiterjesztette; később a vallás szerepe gyengült ilyen tekintetben. A modern ember, főleg aki a nagyváros biztonsági intézkedéseinek használásával él, kevesebb okot talál a félelemre. Az egyéni erőmet megtoldja a jog, az erkölcs s az erkölcs rendőri biztosítása; a sötétséget megszüntetik az éjjeli világítások, a villámcsapás ellen villámhárítóval, a tűz és víz pusztítása ellen megfelelő óvintézkedésekkel védekezünk; a fenevadakat csak vasrácsok mögött látom s tudom, hogy sárkányok nincsenek stb., amihez járul az orvostudomány nagyszerű fejlettsége s fizikai világnézetünk rendkívüli alapossága, mely a csodák ellen biztosít a szigorú kauzalitás hangsúlyozásával. A félelemre tehát kevesebb ok van s a félelem vallási jelentősége alább is szállott, de csak annyiban szállott alá, amennyiben a félelem megszüntetésére az egyéni erőmet természetes erők pótolják. Vagyis az elv ugyanaz marad: az egyéni erőkiegészítés állandóan teremti a vallási értéket, ha időnként az egyéni erő-

kiegészítésem más és más is kell értenünk. S ha minden ok meg is szűnne, mely szükségessé tenné a vallási érték megteremtését az egyéni kiegészítés szempontjából: egy minden időkre biztosítva volna s ez a Tall ásnak az erkölcsi jellege, az erkölcsi érzéssel való legbensőbb összekapcsolódása, de ismét az erő szempontjából, amire külön rátérünk.

Ha a vallásosság lényegét keressük, akkor sokféle felfogással találkozunk. A primitívologia adatait fenntartással kell fogadnunk s történeti szempontból szigorúan a tényekhez alkalmazkodnunk. Az eltérések, amelyek a történeti tények közt mutatkoznak, az értelmező lélektan szempontjából nem annyira számottevők. A legfőbb eltérés még ma is abban mutatkozik, hogy a fejlődés kezdetén monotheizmus van-e vagy politheizmus. A LANG-féle elmélet, mely újabban W. SCHMIDT kutatásaival lényeges támasztékot nyert, nagyon valószínűnek látszik, bár SÖDERBLOM komoly kifogásait sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Lángnak mindenesetre igaza van abban, hogy „a vallás a komoly megfontolás és alávetettség érzetéből fakadt, míg a mithikus képzetek a játékos és állhatatlan fantáziából”. Az u. n. pszeudovallási jelenségek a vallási jelenségekkel egyidejűleg keletkeztek s bár a fejlődés kezdetén tisztán szétválaszthatók, később túlsúlyra jutottak s a vallásiakat majdnem lenyűgözték. Ezen LANG-SCHMIDT-féle felfogás szerint a vallás primitív nyilvánulásában megtaláljuk azon elemeket, melyek a kifejlődött vallást alkotják. A legfőbb lény már primitív fokon erkölcsi lény, egy, s megvan az imádság és áldozat,

A legfőbb lény nevét — W. SCHMIDT kutatásai szerint — azon népeknél, melyek műveltségben legközelebb állanak a primitív műveltségű ősnépékhez, természeti jelenségek és erkölcsi vonatkozások szolgáltatják. Neve „mennydörgés”, „ég”, „atya”, „miatyánk”. A hatalom és erő kifejezésére a mennydörgést, ezt a

nagyszerű természeti jelenséget, nemcsak a primitív műveltségű népek, hanem a későbbi korok képzeletben gazdag, költői fantáziájú emberei (Dávid Zsoltárai) is használják az Isten jellemzésénél. A Jupiter-tonans is ide tartozik. Ha a mennydörgéstől való félelem fontos szerepet játszott a legfőbb lény fogalmának a megteremtésében, akkor az azért történt, mert az egyéni erőhiány így talált pótlásra. Az ember megadja magát a fölötte levő hatalomnak, mert ebben az odaadásban biztosítékot, támaszt vél találni. A legfőbb lény fogalmától már primitív fokon elválaszthatatlan a jóság fogalma s ez természetes is. Aki bajaimat, akár fizikaiak, akár erkölcsiek lehetnek, megszünteti, az csak jó lehet. A délafrikai bennszülöttek vallásának egyik alapos ismerője W. SCHNEIDER¹ kimutatta, hogy ezen népeknél az embernek az Istenhez való viszonya azonos a fiú és atya viszonyával. A gondolat tehát, mely a kereszténységben nyert legpregnansabb kifejezést és amely az Istent az emberiség atyjaként fogja fel, közös vonása a vallásoknak és már a primitív műveltségű népek vallásában is megvan. Bármilyen erkölcsi alapon épült is fel a családi élet ezen népeknél, kétségtelen, hogy az atya fogalmában benne volt a gyámolító, támogató, gondoskodó ember gondolata. A szülői gondoskodás, az apai erőben való hit azok a lényeges elemek, amelyek a gyermek gondtalan életét alkotják. Az a sok nehézség, az előrelátás bajai (Ebbinghaus), mellyel a felnőtt ember tartozik megküzdeni, elemeiben már a gyermekkorban is megvan, de ezen időszakban a szülő s főleg az apa a természetes életkomplemen tum: ő minden bajt elháríthat és mindenen segíthet. Természetes, hogy a gondolat (rendkívül érzelmes, biológiai jelentőségű gondolat) később is megmarad s irányadó az új életkomplementum megjelölésénél.

¹ W. SCHNEIDER, Die Religion der afrikanischen Naturvölker. Münster, 1891. 03. 1.

Az érték pozíciója után pszichológiájának további elemeit, mint az épen említett példa átgondolása is igazolja, az alapérték többi alkotóinak analógiája is szolgáltatja, Ha tehát az erőhiány tudata az Istent atyának gondolta el, illetve elgondolt egy minden ember fölött álló gondoskodó jó atyát, akkor elsősorban fogalmának azon elemei realizálódnak, amelyek a teremtő tudattal közvetlen, organikus összefüggésben vannak: a jóság, a gyengédség, az erő, a gondoskodás stb. Később, ha az individuum csalódik égi gondviselőjében, akkor a földi atyára emlékezve a csalódás is magyarázatot nyer, az atya is ingerült néha s következetlennek látszik fiához való viselkedésében. Mivel pedig az atya ember s az anthropomorf fogalmazás úgysis belekerült az Isten képzetébe, egyéb emberi tulajdonságok is helyet foglalhatnak benne, olyanok, amelyek nem mindig minősíthetők az erkölcs szempontjából kifogástalanoknak. A görög ember ezért mondhatta, hogy az Istenség irigy. Ránk nézve pszichológiai szempontból az a fontos, hogy a magyarázó alap, az erőérzés megteremti ugyan az értéket, de az érték tartalommal való kitöltése, sokirányú módosítása már az anszociáció, analógia stb. útján magyarázható s nem szükségképen van teremtő vonatkozásban az alapérzéssel.

A vallás lényegéhez hozzátartozónak véljük, mert létük a művelődés minden fokán kimutatható: az imádságot és áldozatot.

Az imádság az embernek azon aktusa, mellyel összeköttetésbe lép a legfőbb lényvel. Az imádság — mondja SABATIER — egy életaktus, mely az élet megmentésére irányul, mikor az ember az élet alapjával lép összeköttetésbe. Az imádság értékelő aktus: önmagunk gyöngeségének és a felettünk való hatalomnak elismerése van benne, mely erőérzésünket van hivatva tökéletesíteni, kiegészítem. Az olyan imádság, mely ezt

a két fontos momentumot nem tartalmazza, nem imádság. A kereszténység megalapítója maga figyelmeztetett erre, midőn azt mondta, hogy ne úgy imádkozzunk, mint a farizeus, hanem úgy kell imádkoznunk, mint a szegény vámszedő imádkozott. Az első felsorolta jótéményeit s önérzettel hivatkozott egyéniségére, az utóbbi semmiségének tudatában a mellét verte s könyörgött, hogy az Isten irgalmazzon neki, szegény bűnösnek. Jól mondja a keresztény erkölcsan, hogy az imádságnak alázatos szívből kell fakadnia, az alázatosság a természetes ismertetőjele annak a viszonynak, melyben a hívő van Istenével. S mivel a vallásos lelkületnek az imádság a legtermészetesebb megnyilvánulása, azt is megértjük, hogy miért van a vallás az alázatossággal a legszorosabb összefüggésben. A protestantizmus, mely a modern kultúrélet legtöbb elemét felölelte s egyesítette a keresztény vallásban s így az emberi önérzet jogosságának is híve, különösen kiemelte, hogy az alázatosság csak egyedül az Istennel szemben helyénvaló s minden ember részéről helyénvaló, tehát annál inkább mellőzendő az egymásközi érintkezésben.

Az imádság részletes tárgyalása e kutatás kereteit meghaladja s a valláspszichológia körébe tartozik, itt csak arról a jelentőségéről kell beszámolnunk, melyet erőérzésünk szempontjából tölt be.

Az imádság ugyanazt a szerepet tölti be, amit a vallás általában, de intenzívebben. A vallás, az Istentől való függés gondolata, megnyugtat, az imádság is megnyugtat, de ez a megnyugvás más, több, mint amit a pusztán passzív viselkedés nyújt. Többre értékeljük, mert aktivitásunk tudata is hozzájárni. Az a gondolat, hogy cselekedtem, hogy megtettem, ami tőlem telt, hogy úgy tettem meg, amint kellett, több erővel és bizalommal tölt el, mint ha csak gondolnék az Istenre. Erőérzésem támogatásomra jön, ha mindjárt ezt az erőérzést úgy is kell értenünk, hogy elég aláza-

tosan, vagyis az erőhiány elegendő érzéséből imádkozunk. Sokan érzik gyöngeségüket, de nem mindnyájan tudják azt bevallani. Az emberektől függünk s ez a függés a szégyenérzetet akkor is felidézi bennünk, ha csak az Istennel való függésről van szó; az antropomorfizmusba esünk épen akkor, midőn azt leginkább akarjuk elkerülni, Az önmagunk elégtelenségének bevallása erkölcsi erőt tételez fel s ez az erőérzés hozzájárul az imádság megnyugtató erejének fölfokozásához. Az imádság optimistákká tesz bennünket, vállalkozóbbak leszünk, többet merészelünk s többre is leszünk képesek, valósággal gyarapszik erő tudatunk. A vallás hősöket nevel, akik életüket is feláldozzák hitükért, elveikért; akik hosszantartó szenvedésekre vállalkoznak. A szentek, a mártírok példáira kell gondolnunk s önéletrajzi adataiknak azon fejezeteire, amelyekben elmesélik, hogy a csüggedés hányszor elfogta őket, de valamennyiszer új erőt merítettek az imádságból. Ha valaki az erkölcsöt tekinti a legfőbb értéknek s a vallást is a benne rejlő erkölcsi tartalom szempontjából értékeli, akkor is el kell ismernie, hogy a vallás a legfőbb érték, mert az értéket nem *pusztán* statuálja, hanem vele ad egy megvalósíthatási koefficienset, mely kitartó, tartós cselekvésekre képesít a legideálisabb célokért.

Az *áldozatot* hasonlóképen kell felfognunk, mint az imádságot. A *do ut des* elvre gondolva, sokan félreértették az áldozat vallási jelentőségét. Maga LANG, aki a vallást a komoly megfontoltság érzelméből származtatta, megborzadt az utilitárius gondolattól s vallási dekadenciát látott az áldozatban. LANG abból a ténj[^]ből indult ki, hogy az áldozatok először csak ételek, melyekkel a megholt lelke — a vadak képzelete szerint — a másvilágon is él. Ha az eledelt megsemmisítik, azaz megfosztják e világi formájától és ezáltal a másvilágra elküldik, az ember megszabadul a szellemek háborításaitól és kiengeszteli őket, sőt megnyeri jóindulatukat

és támogatásukat. Ezt az adományt mindannyiszor megismételték, valahányszor csak szükségük volt a szellemek jóindulatára, A legfőbb lényt, aki sohasem halt meg, nem lehetett ilyen ajándékokkal megvesztegetni, azonfelül mindenható mivoltában mindennek az ura volt és igazságosságánál fogva nem engedte magát megvesztegetni. Az ajándékokkal való megvesztegethetőség párosulva az erkölcsi téren való közömbösséggel azt okozta, hogy az ősök szellemének a tisztelete a primitív műveltségű ember előtt értékben mindinkább nyert, míg ennek megfelelően a legfőbb lény mindinkább háttérbe szorult. Az imádság és áldozat tehát azon mértékben nyomulnak előre a primitív népeknél, aminő mértékben a legfőbb lény fogalma elhomályosul.

Hogy LANG e fejtegetéseinek alapja az áldozat jelentőségének félreismerése, az kétségtelen. A különben pompás kutató az evolúció gondolatát is helytelenül alkalmazza, amidőn olyan fejlődési stádiumba teszi az áldozatokat, amelyet azok megelőztek. De itt kikapcsoljuk a történeti jelentőségű fejtegetéseket, hogy főcélunktól el ne terelődjünk.

Az áldozat kétféleképpen is kifejezi az erőérzés elégtelenségének tudatát a vallási érték, az Isten segítő fogalmának konstruálásánál. Egyrészt azért, mert tudja, hogy neki kapnia kell, rá van szorulva, hogy kapjon s így igazságérzete diktálja, hogy a vett javakért hálát adjon, hogy valamit viszonzásul adjon, ami ugyan anthropomorf vonás, de érzéseink transzcendentális realizálódásainak is az empirikus világból kell elemekkel kitöltő dñiök; másrészt szeretetének, ragaszkodásának akar kifejezést adni s ez a szeretet és ragaszkodás a lehető legtermészetesebb, mert a tárgya a szerető, ragaszkodó lélek integráns része, a lelki élet értéke. A *do ut des* elve megvan, de hogy ez az elv nem mindig utilitarisztikus, azt az áldozat egyik sokat vitatott speciális formája igazolja: az *askézis*.

Az *aszkézis* eredetileg nem vallásos érték, filozófusoknál is megtaláljuk s megvan a hindu vallásban és buddhizmusban is, amelyek a szó szoros értelmében véve nem istenvallások. Mindenesetre teljes szisztematizálva a vallás terrénumán fejlődött ki, bár ARISTOTELES már nyíltan megmondta, hogy az egyes emberhez méltó élet nehézsége csak a lélek vágyainak és hajlamainak fékentartásában áll s EPIKTETOS filozófiájának a summája ezen két szóban van: *sustim et obstine*. Az aszketikus életnek különböző forrásai lehetnek, amelyekre JAMES mutatott rá. Kifejezője lehet a fizikai erőnek, mely minden gyengét megvet; az evésben és ivásban való mértékletesség, a ruházkodásban való egyszerűség, tisztaság (szexuális értelemben) és az általános törekvés a testet el nem kényeztetni, a tisztaság utáni azon törekvésből származhatnak, amely minden érzéki élvezettől visszariad; de származhatnak szeretetből is; azaz az ember tekintetében áldozat gyanánt jelenhetnek meg, amelyet az Istenséggel szemben örömmel hoz meg. Végül az aszketikus élet önkínzásai következménye lehet saját énünk fölött való pesszimiztikus ítéletünknek, amely az egyházi engesztelési gondolatokkal kapcsolódik össze. A jámbornak az a gondolata lehet, hogy megszabadítja magát és a jövőben való keményebb szenvedésektől váltja meg magát, ha itt poenitenciát tart. A pszichopathikus megnyilvánulásokat itt mellőzzük.

A vallásos aszkézis, amint az pl. a kereszténység praxisában fejlődött ki, vallásos értéket jelent a látszólagos cáfolattal szemben két szempontból. Először mert tényleges lélettöbbletet és erőben való gyarapodást jelent, másodsor, mert egy olyan életet biztosít, melyet csak általa lehet elnyerni.¹

¹ Az „lélettöbblet”, „többlet” kifejezések kvantitatív látszatuknál fogva félreértésekre adhatnak alkalmat. Helyesebb talán az *igazabb élet* használata s a vallásnál is erről van szó. Erre PAULER ÁKOS

A vallásos eszmevilágnak a test a legnagyobb ellensége. Az érzéki életnek megvan a saját értékvilága. s ez a világ konfliktusba kerül a vallási érték komplexummal. A test szolgáltatja a kísértéseket, azaz azon ösztönzéseket, amelyek bűnre vezetnek, vagy ha nem is vezetnek bűnre, de nem engedik az erényes életet kifejlődni. Védekezni kell ellene, ez a védekezés a test sanyargatása, az aszkézis által történik. Ezen a területen, az aszkézis területén, ha az aszkézis értelmét elég tágan vesszük, emelkedik a vallási értékelés mint magasabb értékelés a hedonisztikus értékelés fölé. Az ön- és fajfenntartás jelentőségükben csökkennek s néha minimumra szállnak alá, de ennek révén az aszkéta *felszabadul*, erősebbé válik, több és nemesebb élete lesz. Hogy ez tényleg így van, ezt számtalan példával igazolhatjuk s ilyenekre rá is fogunk mutatni. Egyelőre csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy az aszkézis életpusztító erejéről csak akkor beszélhetünk megszorítás nélkül, ha nem a vallás gondolatvilágával van összefüggésben. A vallás adja a tökéletesebb élet fogalmát s az aszkézis adja az erőt ezen tökéletesebb élet átélésére. Ez az erő tudatos s a lelki szabadság tudatában jut kifejezésre. *Szent Bernátról* életírója¹ mondja, hogy „nemcsak a test érzékeinek rendetlen vágyait támadta meg az önsanyargatással, hanem megtámadta magokat az érzékeket, amelyekből azok erednek. Neki úgyszólván szenvedélyévé válik az önsanyargatás.” S miért mindez? „A lelkiek, a természetfölöttiek után epedő sóvárgásában néha a test részéről, annak érzékenysége, nehézsége folytán, akadályokra talált. Innét a gyűlölet

figyelmeztette a szerzőt. Hogy a *többletet* mégis fenntartjuk, azt azért tesszük, mert ezen megjegyzés előrebocsátásával a félreértés úgyszólván elmarad s viszont megmarad a homogenitás azon esetekkel, amidőn csakugyan a közönséges értelemben vett több létről, tehát pszeuclóértékelésekről, de pszichológiai szempontból mégis csak tényleges értékelésekről van szó.

¹ PISZTER L., *Szent Bernát clairvauxi apát élete és művei*. Budapest. 1899. I-II, I. k. 45. 1.

bizonyos neme, amivel a test ellen támad; innét az irtózatos erőfeszítés, hogy a testet mintegy megfossza a testiességtől, átszellemítse, s ezáltal a lélek szabad röptére annak káros hatását megtörje. Azt akarta, hogy a test ne akadály, hanem egészen alkalmazkodó eszköz legyen azon szellemi működésre, melyet Isten szolgálata feltételez.” Ennek a nyereségnek, erőttöbbletnek az askétikus élet hívei tudatával bírtak, Szent Bernát is. „Nézzétek a kis madárkát — mondja — mennyi toll van rajta és ez nem terheli, sőt emeli azt. Foszd le róla a tollat és a csupasz test lomhán hull a földre. így van a szabályzattal is (=askétikus élet előírásai), mely Krisztus édes igája és könnyű terhe: ha lerázzuk magunkról, azonnal a földre görnyedünk; ha viseljük, a magasba emel. Csodás alkotása a természetnek — ismétli másutt ugyanezen hasonlatot — minél nagyobb a tömeg, a teher annál könnyebb. És ami az igát illeti: a kocsira hiába rakják a terhet, az magától nem mozdul; de ha befogják az igavonó állatot, szaporodik a tömeg, de mindjárt mozgékony lesz a jármű, Terhet adunk a teherhez és épen ezzel könnyítjük a terhet. Ilyen a szerzetes élet: minél szigorúbb és minél terhesebb a szabályzat, annál könnyebb fölfelé haladni, sőt röpülni az ideál felé.¹ A hasonlat kifogás alá esik, de a tény nyilvánvaló. Az askézis teher, de olyan teher, mely erőttöbbletben nyilvánul, a tökéletesebb élet művészetéhez ad erőt. Az askézis a vallásban nem öncél, hanem *egy* magasabb ideál megvalósíthatásának gyakorlatilag kitűnően bevált eszköze. A fő a szellemi askézis, az anyagi is ennek szolgálatában áll. A szellemi askézis célj a *A* képzeteknek és érzelmeknek *egy* új érzelmi középpont körül való csoportosítása és ezáltal az akarat olyan támogatása, hogy az ezen centrális érzelem erkölcsi követelményeinek magvalósításában készséges legyen,

¹ PISZTER i. m. I. k.. 205. 1.

tehát a lelki erő, a lelki szabadság állapotának a létesítése.

Az aszkézisnek mint vallási értéknek értékjellegét még inkább megértjük, ha pszichológiai jelentőségét kissé behatóbban megvizsgáljuk. A szellemi aszkézisnek az a célja, hogy a föntebb említett uralkodó érzelmenek (érzelmes gondolatnak, eszmének) megfelelően lelki összeszedettséget teremtsen. Aki lelki összeszedettségben él, az az Istenre gondol és ez a gondolat nem hideg logikai munka, hanem csupa érzés, csupa melegség. A legfőbb Bíróra való gondolat elősegíti a mindennapi munkának, mint erkölcsi kötelességnek és a többi erkölcsi kötelességnek is pontos teljesítését. Mindezeket bizonyos jóleső érzés kíséri, valami leírhatatlan barátság az Istennel, hozzávaló ragaszkodás, a lelkiismeret megnyugvásának boldogító érzelme, melyet, aki egyszer is átélt, nagyon meg tud érteni és nagyon tud méltányolni, aki azonban sohasem élte át, annak megmagyarázni sem lehet. Röviden úgy fejezhetjük, hogy a személyiség átalakul; a vallási érték az egyetlen érték, mely a régi emberből új embert csinálhat, itt tehát az értéknek olyan jelentősége van, melyet a többi értékjelenségeknél nem találunk meg. Az erkölcsi értéket is az erőérzés teremti meg s az erőérzést át is alakítja, de hatása nem bír az állandóság jellegével. A vallás a nagy teremtő érték, mert az erkölcsi érték teremtő erejét a maga vitális koefficiensével állandóan hatékonyra teszi. Ezt a koefficiens a legfőbb lény állandó gondolata s ezen gondolat szuggesztív ereje adja meg. Hozzájárul még egy körülmény, melyet nem szabad figyelmen kívül hagynunk, s ez az, hogy a vallásos érték nem egyszerű, hanem összetett érték, részint mert a többi értékeket egyesíti, részint mert azokat szolgálatába állítja. Ezek vázolója a következő rész tartalma.

E helyen csak röviden rá kell mutatnunk, hogy

a vallási érték egyszerűen nem vezethető le a fenntartási érzelemből. Akik pl. a katholicizmusban emi-nens vallási életet fogadnak, a szerzetesek, azok a faj-fenntartásról egészen lemondanak. A szexuális érzés teljesen el van nyomva, még gondolatban sem szabad vele foglalkozni. Tehát nem a fenntartási érzést kell hangsúlyoznunk, hanem az erőérzést, mint amely az érték statuálásának állandó alapja és magyarázója.

II.

A vallási értékelés kapcsolódása más értékelésekkel.

A vallásos érték eredeti forrása az erőérzés, mint az erőtlenség érzése, a létesített érték Isten, kitől az individuum, a kollektivitás, az emberiség, a világ függ. Mint láttuk, már primitív fokon fontos a vallás erkölcsi jelentősége, tehát a vallási érték az erkölcsi értékkel kapcsolódik. De magához kapcsolja az intellektuális, esztétikai, sőt a hedonisztikus értékeket is. A vallás lényege nem is egyéb, mint a különböző értékek kapcsolásának a módja, története az értékelések története, de olyan értelemben, hogy a mindenkori legideálisabb értékek fűződnek hozzá; magva a függés érzése.

A vallási érték mindenkor nemcsak individuális, hanem egyszersmind szociál-ethikai érték is. Az Istenség egyrészt megtestesítője a közösség erkölcsi fel-fogásának, másrészt az erkölcsi viselkedés őre. A morális viselkedés legfőbb szankciója az Istenségben van. Meg kell cselekedni, amit a vallás előír, mert a támogatás elmarad s az Istenség haragját és bosszúállását vonja maga után a bűnöző. Bizonyos cselekvési kényszert teremt a vallás s csak a fejlődés későbbi fokán váltja fel a kényszert az önkéntesség. A szentek, a vallási héroszok erkölcsileg is kimagasló alakok s erkölcsisé-gük az Isten iránti szeretetből fakad. Az Isten, mint

az erkölcsiség öre, legfőképpen a másvilági hit alapján szerepel. Az ember igazságérzete nem nyer a földön kielégítést. Miért szenved és nyomorog az igaz ember s miért él látszólag boldogan a bűnöző? Az etimológia igazolja, hogy a másvilági hit minden népnél megvolt és megvan. A kérdésünkre a másvilági hit ad feleletet, íme a fájdalom, a szenvedés, a nélkülözés magasabb rendeltetést nyer. Értékekké válnak s a pesszimizmust feloldják, a szenvedő megnyugszik. Krisztus hegyi beszéde a nyolc boldogságról a vallásos értékelés emi- nens kifejezője. „Boldogok, akik éheznek és szomjúhoz- zák az igazságot, mert ők kielégíttetnek! Boldogok, akik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak! Boldogok lesztek, ha üldözést szenvedtek, örüljete- k, mert bőséges jutalmat kaptok a mennyekben!” Az értékek átértékelését adja a vallás s elkülönül a világtól és a világ bölcse- ségétől. Életfilozófiát ad, melyet jelentőségre nézve semmiféle filozófia nem pótolhat. A nagy megnyugvás, melyet nem zavarhat meg földi instancia, a vallás által van biztosítva. Sajnos, az érzelmek jelölésére roppant kevés szavunk van s a megnyugvást kell ott is használnunk, ahol ennek a szónak egész különös jelentése van. Ha egy intellektuális problémán dolgo- zunk, pl. egy nehezebb matematikai feladat megol- dásán, akkor bizonyos izgatottság vesz erőt rajtunk, nem jól érezzük . magunkat; ha a megoldás sikerült, akkor megnyugszunk és örülünk, erőérzésünk tudata kellemes érzelmekkel jár. Mennyivel más ez a meg- nyugvás, mint az, amelyet a keresztény hívő érez, midőn Jézusra gondolva, abban a tudatban, hogy Jézus azt tudja, amit ő cselekszik s a maga módján jutalmazni is fogja, alamizsnát ad egy szegénynek! Keve- sebb benne az öröm, a világi öröm, de a megnyug- vás valami rendkívül jóleső érzést jelent a számára.

Az újjászületést természetesen lelki értelemben szintén a vallás biztosítja az embernek. Gyökeres vál-

tozást az élet sötét oldalai is idézhetnek elő. A bűnöző embert a sok nyomor és szenvedés észlelése eltérítheti a bűn útjáról. Ugyanezt eszközölhetik lelki megrázókódítások, fizikai fájdalomok is. De bármennyire megváltozzék is az ember, megmarad régi életmódjának a tudata s azon életmód megvetése, az emlékezéssel járó keserűség. A katolikus vallás a gyónásban egész új embert teremthet és teremtett is. A múlt itt megsemmisül, az egyén nem néz többé hátra, csak előre, jószándékaihoz optimizmusa van s cselekvése ingadozás nélkül történhetik az új életcélok realizálása érdekében. Mit szólunk a gyónásról mint erőforrásról? „Az ember a jó gyónás után érzi, hogy a nap szebben süt, a virágok illatosabbak!” Optimizmus, agilitás a régi pszichiztikus megkötöttség után. Ki tudná megmondani, hogy hány új matematikai tétel, hány pompás gondolat köszönheti létét végeredményben annak a bízakodó, új, felnövekedett erőérzésű léleknek, mely a vallási értékekből táplálkozott. Lehetetlen kimerítő felsorolást csinálnunk, csak épen példákra, szemelvényekre szorítkoztunk. Kétségtelen, hogy a vallás a legfőbb érték, mert minden értéket felszí magába. Nemcsak erkölcsi értéket ad, hanem az erkölcsi érték realizálását is biztosítja, A jog és erőszak is biztosítja, de másképpen. Ebben az esetben a nyomás kívülről jön, a vallásnál belülről. Az Istenhez kapcsolódott lelkiismeret az erkölcsi bíró s ennek működése nem időszaki, hanem állandó. Hol marad ettől pszichológiai jelentőségre nézve a kategorikus imperativus?

A vallási érték nemcsak a morál, hanem általában az életfilozófiai értéket is magában foglalja. Az intellektuális értéket pótolja, kiegészíti, mert a lét legfőbb kérdéseire megnyugtató választ ad. Minden metafizika kezdetben vallásos metafizika, pedig az ember metafizikai lény . . . Míg a tudás nem nőtt ki a közvetlen gyakorlati élet követelményeiből, addig a

vallás adta a tudás értékeit is. A papok kezdetben orvosok; gyógyítanak és jövendőt mondanak. Később a tudás függetleníti magát a vallástól, önállósul és a szigorú kauzalitás elvénél fogva ellensége lesz a vallásnak. De csak pillanatnyilag és átmenetileg. A vallás megoldja a nehézségeket, ő maga átszellemül, az anthropomorf vonásokat levetkezi s ismét beleilleszkedik a világrendbe s a tudás mellett megfér. Legnagyobb ellensége mégis mindig a tudás marad, de a tudás jelentősége azért elenyészik mellette. Már primitív fokon intellektuális elemeket tartalmaz a vallás, ebből nő ki a theológia s olyan theológia lehet, mint a modern német protestáns theológia, mely bizonyos irányában (modern-pozitív theológia) a modern tudás, modern filozófia minden értékes elemét egyesíti magában. Es ez a theológ: ía a vallás szolgálatában áll.

Itt csak egy jellegzetes tünetről akarunk megemlékezni, mely a vallási és intellektuális érték érdek-különbségére a legjellemzőbb. Azok is, akik a vallás értékét kétségtelenül legtöbbre becsülték, Isten létét ószokokkal akarták bebizonyítani. Nem azt jelenti ez, hogy (immanensen) az intellektuális érték fölötte van a vallási értéknek¹? Erre a tünetre KANT mutatott rá, midőn az akarat értékét fölébe helyezte az intellektuális értéknek s ezáltal megvigasztalta azokat, akik az Isten létezése melletti érvek tarthatatlansága miatt vallási sérelmet véltek szenvedni. Jellemző, hogy az érvek azért változatlanul állandó diszkusszió tárgyai bizonyos theológiai körök részéről. Nem többet mond minden érvnél LOTZE helyes megjegyzése, hogy *a legfőbb értéknek egyszersmintiléteznie is kell*, mert ez emberi mivoltunk posztulátuma? A gondolatot ugyan Anselmus is észrevette, de a szillogisztikus formulázással már a kritika könnyű lovasságának is áldozatul esett (Gaunilo).

A vallásos érték összekapcsolódik az *esztétikai értékkel* is s ez természetes. A vallás tárgya a legmagasz-

tosabb, a legfőnsegebb, erőt reprezentál; a vallásos érzelem az *egész ember* megnyilvánulása s ebben benne van az esztétikai érzés is. Az esztétikai érzés támogatója lehet a vallásos érzelemnek. A hatalmas templomok, a rítusok, a templom ornamentikája, a zene mind alkalmasak olyan érzelmek fölkeltésére, melyek a vallásos érzéssel rokonságban vannak. Kell, hogy valami egyébként szavakkal ki nem fejezhető tartalmi összefüggés legyen közöttük. Valószínűleg az értelmezési alap közössége biztosítja tartalmi összekötöttségüket, amint erre az esztétikai értékelés fejtegetésénél rámutatunk. Bach zenéje a zongorán is vallásos érzelmeket kelt, a Dies irae-t koncertteremben hallgatva is olyan benyomást érzünk, mintha *egy* templomi Requiemen volnánk jelen, hol a fekete drapériák, a gyászoló közönség komor viselete még erősítik a hívő utolsó-ítéletre irányuló gondolatához fűződő érzelmeit. A vallás és művészet kapcsolódása már számos fejtegetésnek volt tárgya¹ s ha volt is kor, mely összefüggésüket mesterséges úton lazítani iparkodott, arra maga az emberi érzés cáfolt rá. A protestáns templomokból (Calvin és Zwingli követői) kezdetben minden művészi momentumot száműztek, de a zene csakhamar visszatért s ma már — ha a képek még hiányzanak is — a művészi falfestés már sok helyen megvan. Általánosan mondhatjuk, hogy a vallás is, a művészet is fölemeli a lelket. De a lélek fölemelését csak a műélvező szempontjából emlegethetjük, a komoly művészet nem törődik azzal, hogy milyen hatással lesz a közönségre. A művészet teremtő processzus s ezt kell vonatkozásba hozni tudnunk a vallás teremtő processzusával. Akire nézve mindennek csak materiális, pénzértéke van, az a vallásra és művészetre nézve egyaránt elveszett ember. A vallás is, művészet is fokozott érzést tételez fel a lelkiség iránt. S ne hang-

¹ V. ö. CZAKÓ, i. m. 203. s k. 1.

súlyozzuk, hogy a művészet az egyedinek fokozottabb lelki értéke, az egyes számára is az egész mindig a teremtő processzus forrása, az egésznek egyedi érzése pedig vallásos érzés. Tehát nemcsak a műélvező, hanem a műalkotó szempontjából is rokonság van a vallási és esztétikai értékelés közt.¹

A vallási érték nemcsak a szellemi, ideális értékekkel kapcsolódik, hanem az anyagiakkal, mondjuk *hedonisztikus értékekkel* is. Kezdetben ezek lehettek túlsúlyban. A testi fájdalomtól, éhségtől, szomjúságtól, betegségtől való szabadulást a legfőbb lénytől várták. Krisztus is úgy tanítja tanítványait imádkozni, hogy a mindennapi kenyeret is mennyei atyjuktól kérjék. Ezáltal a hedonisztikus értékek épen hedonisztikus jellegükből veszítenek. Az emberi faj fenntartásának aktusát a kereszténység elválasztja a szexuális kicsapongástól; a házasságot a katolicizmus szentséggé avatja és morális vonatkozásokkal övezi körül. A gyermeket már születésekor a vallás veszi a pártfogásába s a felnőtt embert utolsó útjára a vallás igéivel kísérik. Egész életének minden eseménye összefüggésbe hozható a vallással s a vallásos elbírálás igényt is tart az élet minden mozzanatának értékelésére. Az *exoneratio naturae*-t a zsidó vallásban imádság követi.² A vallásos értékelés tehát a hedonisztikus értékeléssel összefüggésben van, amennyiben a hedonisztikus értékeket átértékeli s hedonisztikus jellegüktől megfosztja. Természetesen nem minden vallás teszi ezt, de a kétféle érték kapcsolódása minden vallásban megvan. A szexuális értéket — mint a vallástörténelem igazolja — több vallás nemhogy kisebbiteni iparkodott volna, hanem ellenkezőleg felfokozta, Gondoljunk Venus templomára, a templomi előírásos prostitúciókra, a

¹ KÖNIG: *Kunst u. Religion* in *Religion in Geschichte u. Gegenwart* c. mű Ili. kötetében. Mohr. Tübingen. 1912. 1844-1846. 1.

² V. ö. PÉCHI SIMON: *szombatos imádságos könyve*. Kiadja az Izr. Magyar Trod. Társ. Budapest. 1914. 54. 1.

mohammedanizmus szexuális engedményeire. A katolikus kereszténység nem minősíti rossznak a házasság keretében, de a kettős morális szankcionálásával a szüzességet magasabb értéknek tekinti. Kimondhatjuk tehát, hogy úgy anyagi, mint szellemi életünk értékelései a vallási értékeléssel összefüggésben vannak s a vallástól nemcsak színezetüket kapják, hanem igen sokszor érték- vagy értéktelen mivoltukat is.

III.

A pszeudovallási értékelések.

Már a művelődés alacsony fokán jelentkezik egy csomó jelenség, mely a valláshoz igen hasonlít s mégsem vallások a szó szoros értelmében. Ezeket *pszeudovallási jelenségeknek* nevezhetjük s tartósságuk és időszakosan módosult alakban való visszatérésük indokolttá teszik a kutatást, mely az emberi életben való jelentőségüket iparkodik megállapítani. A pszichológiai kutatásban pedig ugyanazt a szerepet töltik be, mint a patológikus nyilvánulások s így alkalmasak arra, hogy a normális jelenségeket annál inkább felismerhessük. Mint utaltunk rá, már primitív fokon mutatkozik az intellektuális elemek jelentősége a vallásban; ezek később elhatalmasodnak, de csak annyira, hogy a gondolkodó ember számára is biztosítsák a vallás jelentőségét. Ha az intellektuális rész nem tart lépést a vallás fejlődésével, vagy túlsúlyban van, akkor a vallás lényege csorbát szenved. A kevés és sok egyaránt hamisításokat idéz elő. Ki tudná megmondani, hogy mi a sok és mi a kevés. Másirányú könyvemben is hangsúlyoztam, hogy a babona a korok és felfogások relativitásában születik és hal meg. Mindenesetre a pszichológia a maga eszközeivel nehezen tud erre a kérdésre felelni s ha mégis megkíséreljük, legalább tudatosan vétünk a pszichológus munkássága

ellen s igazolni akarjuk ezzel is, hogy a pszichológia a saját feladatát sohasem oldhatja meg teljesen tisztán pszichológiával. A pszichológusnak a fetisizmus époly jól beillik vallási jelenségnek, mint a teológus professzor katholicizmusa s ha azt mint abberációt akarja tanulmányozni, előbb máshonnan kell megtudnia, hogy anomáliával van dolga. Ez a máshonnan lehet hipotézis; feltételezheti valaki, hogy az összehasonlításnak a modern kultúrvallások egyikével kell történnie, de ez a hipotézis csődöt mond, ha a modern kultúrvallások (ilyen több van!) egymásközi összehasonlításáról van szó. Látnivaló, hogy a probléma mélyebben szánt s feltételezi, hogy a vallásfilozófia, mint normatív tudomány lehetséges, vagy még általánosabban, feltételezi, hogy van tudomány, mely azt a problémát oldja *meg*, hogy értékek egyáltalán hogyan lehetségesek, s vannak-e objektív értékek s mik azok. Ezt a kérdést külön fejezetben tárgyaljuk s itt megelégszünk egy pár olyan vallásszerű jelenség értelmezésével, melyet követők maguk sem tartanak vallásnak, hanem a vallást akarják velük *pótolni*.

Ilyen a már csak történeti értékkel bíró, de különböző nevek alatt fel-felbukkanó *észvallás*. Legjobban negatív oldaláról jellemezhetjük: olyan vallás, amelyben nem lehet imádkozni. Kimondhatjuk rá rögtön: tehát nem is vallás. Nem vallás, mert erőérzésünket nem fokozza, megnyugvást, tartós és állandó megnyugvást nem biztosít. Az ilyen vallás csak papíron létezik, nem élmény, legfeljebb intellektuális érték van benne annak a számára, aki kigondolta. Sohasem tudták tényleg a vallást vele pótolni, csak megkísérelték. E tekintetben szerencsésebb a spiritizmus és a teozófia, két vallásszerű áramlat, melyeknek számos hívük van, akik számára a pozitív vallásokat helyettesíthetik is.

Képviselői véleménye szerint a spiritizmus a jövő

tudományos vallása, mert az érzést és észet egyesíteni tudja. A halhatatlanságban való hitet megerősíti, a halál félelmét megszünteti. Hívői élnek az elköltözött szeretteik vigasztalásaiból. Ezeket többre becsülik a régi szövegek homályos tartalmainál. *La révélation des Esprits . . . fait luire sur le monde le grand soleil de la bonté, de la concorde, de la vérité.*¹

Tehát a spiritiszták szerint is érték a vallás s az ő értékelésük mibenléte is mutatja, hogy a vallási értékelésünknek alap gondolata helyes. Mert itt is erőérzésünk teremti meg a vallási értéket, de ez az erőérzés már sajátos intellektuális és erkölcsi eltévelyedést tételez fel, Az intellektuális tévely azon posztulátumukban van, hogy csak azon szellemek létezésében lehet hinni, akik érzékileg észlelhetők. A materializmus ellen küzdenek, de voltaképpen ők maguk materialisták, mikor szellemekben azért hisznek, mert azok lefotografálhatók (a spiritizmus egyik stádiuma ez volt), mert beszélnek (ha mindjárt más szájával), mert rendkívüli dolgok okozói. Bizonyos jelenségekből, melyek magyarázatára a tudomány mai állása talán nem elegendő, elhamarkodott konklúziókkal transzcendentális jelenségeket csinálnak s ez elég nekik egy új vallás megalapozására. Ha következetesek volnának, a tudományt is értéktelennek kellene nyilvánítaniuk, mert amit ők tudomány és tudományos módszer alatt értenek, annak sem egyikhez, sem másikhoz nincs köze. Nem veszik észre azt a gyakran megfigyelhető egyszerű jelenséget, hogy akinek hite van, arra nézve a tudományos bizonyíték fölösleges, akinek pedig nincs hite, annak meg értéktelen, mert hitet nem adhat. Hanem az a tünemény ismétlődik itt, ami minden vallás kezdetén megvolt. A csudás, újszerű, de rendkívüli dolog az egyéni erőérzést fokozni látszik s a hívő magáévá teszi azt a gondolatvilágot, melynek

¹ Léon Denis szavai. Közelebbi: Czakó id. művében, 283. 1.

keretében az új erőforrás helyet foglal. Az egész gondolatvilágot akceptálja, mert az erős érzelem a többire átsugárzódik az összekötöttség folytán. Általában az egyéni erőérzés fokozása s az a körülmény, hogy a félelmet, mellyel a vallás velejár, csökkenti, tehát az erőérzést még jobban felfokozza, vallásjellegét adnak neki. Az erőérzés intenzívebb fokozása úgy történik, hogy az örök szenvedés, mely a másvilági hit szerint a gonoszokra vár, itt eltöröltetik. „A spiritizmus szerint ellentét jó és rossz között nincsen; csakis tökéletesebről vagy kevésbé tökéletesről lehet szó. A tökéletlen ki fog fejlődni és lassanként tökéletessé válik. Ezért nincsenek is rossz szellemek; mindannyian, még a legalsóbbrendűek is, végül tökéletesek, boldogok lesznek. Avagy röviden mondva: örök kárhozat nincsen.”¹

íme a spiritizmus is igazolja, hogy a vallási érték erőérzésünk értéke, de azért a spiritizmus pszeudovallás, mert a vallási értéket támogató intellektuáлизmusa és morálja voltaképen antiintellektuáлизmus és antimorál. Az erőérzés fokozás megvan, de legalább jelenlegi formájában teljesen illuzórikus.

A *teozófiai* eredetileg minden nép vallásos életének jellemző adata, az Isten megismerését jelenti, de nem tudományos úton, mint ezt a theológia teszi s nem is a belső intuíció közvetlenségével, amint ez a misztikának sajátja. A theológiát lenézi tudománytalansága miatt, de a tudomány korlátaihoz önmaga sem alkalmazkodik, spekulációja korlátlanul csapong. A történelem sokféle formáját ismeri, megvan a brahmanizmusban, a budhizmusban, a görög misztériumokban, a hellén-római időszak eklektizmusában. A kereszténységben idetartozott a gnózis. Az újkor elején egyházi — vallásos és heretikus — természetfilozófiai

¹ LEHMANN szavai. Bővebben CZAKÓNÁL. 285. 1.

² Az ismertetésére nézve: W. BRUHN: *Theosophie* in Religion in Geschichte u. Gegenwart. Bd. V. 1209—14. 1.

ágra oszlott. Ez utóbbiról van szó, mert napjainkban ez szövetkezett a spiritizmussal és okkultizmussal. A modern teozófia a Blavatsky asszony és Olcott ezredes által 1875-ben alapított okkultisztikus szövetségből indult ki. Az egész emberi tudást vizsgálat alá akarják venni, hogy így az isteni és emberi természet megismerésével a világtestvérület üdvét biztosítsák. Az egésznek tudományos látszata van, de voltaképpen tudománytalan szinkretisztikum. A spiritizmus az „épületkövek” közt olyan szerepet tölt be, mint az exakt tudományok. Alapvető tévedése ugyanaz, mint a spiritizmusnak: a hit és tudás összekeverése. Nem ismeri a vallási fejlődés időhöz és néphez kötöttségét.

Az egész jelenség óriási elterjedtsége bizonyítja a vallás szükséges mivoltát, az erőérzés felfokozását a vallási érték pozíciójával s hogy a vallási érték *érték in se*, azt azáltal dokumentálják, hogy minden vallás tanítását figyelembe veszik. Az emberiség testvériség a számukra s ez egyrészt kiindulási alap, másrészt megvalósítandó erkölcsi feladat. Az egész emberiség erejének fokozását legjobban úgy lehet elérni, ha leromboljuk azokat a válaszfalakat, melyek elkülönítették az embereket egymástól. Ilyenek: a szín, faj, nem, állás, de mindenekelőtt a sokféle vallás. A vallásháborúk, a szent háborúk, az emberiség legvéresebb tülekedéseit jelentették és jelentik. Ha a vallás ilyen rendkívüli erőt ad (gondoljunk a keresztényüldözésekre, a katolikusok és hugonották harcaira), de az egyes felekezetek körén belül külön-külön erőcentrumokat létesít, miért ne lehetne az egész emberiségre nézve egységes, értékösszeütközést kizáró erőforrást nyújtani. Közös vallás az összes vallások értékeiből és egyetemes testvériség: ez a teozófia célja s magyarázója az egyetemesnek elgondolt erőérzés felfokozása.

Létezésének és elterjedésének vizsgálata részletesebb pszichológiai tanulmányozást követel, de ez a

valláspszichológia feladata s jelenlegi tanulmányunk keretein kívül esik. Itt csak arra kellett rámutatnunk, hogy ezt az újfajta s jelentőségében nem kicsinyelhető vallási értékelést ugyanúgy érthetjük meg, mint az értékeket s a vallási értéket általában.

IV.

Az objektív vallási értékek gyanánt feltüntetett értékek szubjektív átértékelése.

Minden vallásban már primitív fokon megnyilvánul az orthodoxia, melyet kezdetben a hagyománynak talán ellenőrizhetetlen formája, később az írásos hagyománynak többféleképen értelmezhető formája biztosít. Kifejlődik a papi testület, mint az Isten és ember közti közvetítő hivatalnoki kar, mely a hagyományok interpretálását is vállalja, majd kizárólagos joggal kezeli. A vallás intellektuálisan fejlődik, intellektuális tartalma a dogmatikák tárgya lehet.

A dogmatika a papi testülettel egyetemben az orthodoxiát akarja megőrizni. A vallás előnyeit ezen orthodoxia elfogadásától teszik függővé. A vallást tanítják s az értékelés autonóm jellege megszűnik. Ránknézve az a probléma adódik, hogy az értékelés minő változásokat szenvedhet a normatív közlés mellett.

Változatlan a vallási érték pszichológiai alapjellege. Az erőérzés fokozása megmarad, mert a tanított vallás is csak vallás marad. Hanem hozzájárul az erőérzés fokozásának egy külső biztosítéka, melyet objektív biztosítéknak is tekintenek. A papi testület pszichológiai fontossága a vallásos élményeknél abban határozódik, amiben a közösség általában van az individuumra. Amit több ember igaznak tart vagy helyesel, az inkább irányadó ránk nézve (t. i. az átlagemberek óriási tömegére nézve) s így függési viszonyba kerülünk, ha nem is észleljük öntudatosan, a többi emberekkel.

Más helyen kimutattam, hogy az olyan vallásokban, ahol a szó igazi értein, ében vett papság van, de még ott is, ahol a papokat pusztán a katolikus papok analógiája alapján értékelik (pl. a protestantizmusban), a hívő nemcsak Istentől, hanem a papjától is függ. Minden vallásra nézve jellemző, még azokra is, amelyekben transzcendentális lény kimondottan nincs, a szent és profán lényeges megkülönböztethetősége s a pap olyan valaki, aki ezt a megkülönböztetést hivatalból végzi, járatos a szent dolgokban, a szent rítusokban és szent könyvekben, tehát megkülönböztetett helyet tölt be. A hívő őt értékeli s ez az érték a vallási érték, az erőérzés fejlesztésére vagy csökkentésére szolgál. Az értékelés a pap személyének szól, de egyszersmind mindarra vonatkozik, amit a pap hirdet vagy előír. Pozíciójukat isteni tekintéllyel tudják magalapozni s lehetőleg el is különítik magukat a többi embertől. Mivel minden időben a tudományt is művelték, bizonyos korokban kizárólag ők művelték, tekintélyük a nép előtt e révén is emelkedett. Ha később tekintélyükből vesztek is, már a történeti fejlődés folytonossága folytán is elég sokat megtartottak belőle. Ezért érthető, hogy a hívőre mindig eminens kérdés volt papjával vallási dolgokban (s talán egyebekben is, a vallási érték asszociálódásai folytán) összhangzásban maradni. Ennek az összhangnak vallási téren való megszűnését eretnekségnek szokták nevezni.

Az elnevezésnek pszichológiai szempontból csak az az értelme van, hogy a vallási értékelés bár lényegében véve azonos, a hozzája fűződő intellektuális, erkölcsi és esztétikai értékelések folytán különböző formákban nyilvánul. Rendszerint csak az intellektuális és morális járulók bír fontossággal, az esztétikának csekélyebb a jelentősége. A képrombolók nem azért voltak eretnekek, mert a képeket nem túrték meg, hanem azért, mert a szentek tiszteletét ellenezték. Az eretnekségek tör-

ténete az emberiség nagy mozgalmainak a története. Nemcsak ideális momentumok szerepeltek, hanem nagyon sokszor anyagiak s erkölcstelenek is. De amennyiben ideálisak voltak, — gondoljunk minden idők valláserkölsi reformátoraira a prófétáktól kezdve a reformáció vezető embereiig, — pszichológiai szempontból csak *úgy* érthetők, hogy a vallási értékhez a *szubjektív* intellektuális és morális érték döntő tényezőkként járultak hozzá. Az ember autonóm jellege nyilvánult meg, mert az ember saját belátása, saját értékelése folytán szembe mert helyezkedni a közösséggel, a jelenlegivel és a múlttal, azzal, amit éppen hagyománynak nevezünk s életét is képes volt ezért feláldozni. Igaz, hogy az autonómia értékelése még nem tisztán ilyen értékelés (ez csak keveseknek a kiválósága volt, pl. Spinozának a zsinagógával s minden pozitív vallással szemben), a hitújítók és eretnekek mindig régibb, tisztább alapokra hivatkoztak (a vallási autonómia megalapítói, a protestantizmus megteremtői is), de azért megvolt. Az autonómia rendkívüli jelentőségű értékteremtő, mert itt az egyéni erőérzés mint ilyen egyenlő az értékkel. Érték itt azt jelenti, hogy azért érték, mert *én* vagyok benne s nem rám van pusztán kényszerítve, mint lényemnek, egyéniségemnek idegen valami. Ennek közelebbi vizsgálata a kö vetkező fejezet feladata.

Az erkölcsi értékelés.

Már a vallási értékelés vizsgálatánál utaltunk arra, hogy a vallás az erkölcsiséggel mindig szoros összefüggésben jelentkezik. A fejlődés kezdetein a vallás és erkölcs nem különíthetők el s a primitívológia adatainak félreismerését kell azon eléggé elterjedt véleményben látnunk, mely szerint az erkölcsiség a fejlődés magasabb és későbbi stádiumát jelenti, mint a vallás. Egészen elvontan tekintve is a fejlődés lehetőségét, a szokások kifejlődése, azaz a közösségnek mint ilyennek tudatos vagy tudattalan elismerése, nem kíván több egzisztenciális feltételt, mint a vallás kifejlődése. Úgy a vallásban, mint az erkölcsben az individuális tudat a kollektív tudat hordozója s az erkölcsi értékelés ott kezdődik, ahol az ember viselkedését a kollektivitás figyelembevételével minősíti.

Az erkölcsi megítélés őseredeti formájában egoisztikus, de az egoizmusnak az a formája, mely áldozatokat kíván, hogy több individuum, a társaság fennmaradhasson, melynek fennmaradása az egyén szempontjából kívánatos. Az erkölcsiség alkalmazkodás, ez az alkalmazkodás biztosítja a társaság létét, melynek léte az egyén létéhez kell. Az erkölcs vagy talán szokás az egyén számára erőforrás, erőórzését fokozza, bizonyos gonosz következmények megszüntetése lehetségesnek látszik, amelyek az egyénre, mint a társaság tagjára a társaság részéről háramlanának. De az egyéni erőérzés nem marad meg ezen értékelésnél, tudja,

hogy a társaság ránézve szintén erőforrás, tehát erőérzését *úgy* is fokozza, hogy a társaság fennmaradását előmozdítja, amely érzés szintén az erkölcsi értéket teremti meg Röviden: az erkölcsi érték ránézve erőforrás és pedig azáltal, hogy egyéni erőérzést a ránézve szükségképpen erőforrásul szolgáló kollektivitás erejének fenntartásával fokozza.

Az egyéni erőérzés fokozása itt is, mint a vallásnál, az emberi természet berendezkedésének szükségén alapul. Jól mondja RIBOT, hogy a morális érzelm eredetét tekintve, nem eszmén vagy ítéleten nyugszik, hanem ösztönszerű és ebben van az ereje. Velünk született, mint az éhség vagy szomjúság. Az erkölcsi érték egocentrikus érték, mint minden érték s *az is marad* még akkor is, ha a legönzettelenebb cselekvésekről van szó, melyek a fejlődésnek bizonyára magasabb stádiumához tartoznak.

RIBOT az erkölcsi érzelm fejlődésében két irányt jelöl meg, melyet vizsgálódásunk alapjául elfogadhatalunk, anélkül, hogy RIBOT magyarázatait el kellene fogadnunk, melyek véleményünk szerint nem kielégítőek, mert az értékelések asszociálódásának lehetőségével ezen lehetőség következményeivel nem számolnak.

A fejlődés egyik iránya *belső* s jelentkezik a tevékeny altruizmus keletkezésében; a másik külső fejlődés, azaz a létfeltételek és kényszereszközök nyomása alatt történő fejlődés és az igazságosság érzelmének keletkezésében nyilvánul. Az elsőhöz, azaz a tevékeny altruizmushoz tartoznak: a jóakarát, nagylelkűség, önfeláldozás, részvét stb. röviden *olyanok, amelyek az individuális önfenntartási ösztönnek idegenek és vele ellentétese.k*

RIBOT szerint az altruizmus, mint erkölcsi érték, a fenntartási érzelmekből nem érthető meg s nem is tagadhatjuk, hogy felfogásában igazság rejlik. Ez a tény pedig a tudomány szempontjából azért érdemel külön-

nősebb figyelmet, mert az értékek keletkezésének pszichológiai értelmezése csorbát szenved, ha pl. az esztétikai értékelést a fenntartási érzelmekkel meg tudjuk érteni, míg az erkölcsi értékelést nem.

Véleményünk szerint az erkölcsi értékelés az erőérzés funkcionális működésével érthető, de segítségül kell vennünk az empirikus jelenségeket, melyek az értékek kapcsolódásából bizonyos értékelések alakulásának lehetőségét megértethetik. És e tekintetben — mint bevezető sorainkban ráutaltunk — a vallási értékelést kell figyelembe vennünk.

A közösség ideáljait a vallás realizálja s az erkölcsiiséget szankciókkal biztosítja. W. SCHMIDT délausztráliai primitívológiai kutatásaiban kimutatja, hogy a legrégibb népek tényleges vallásának alapja egy legfőbb lény elismerése. Alakja tiszteletet gerjeszt, mely a róla való beszédben is megnyilvánul. *Legfeltűnőbb módja azonban a tiszteletadásnak az, hogy Őt erkölcsi törvényhozónak ismerik el, olyan tény, mely ezen népek korlátlan szabadságszereteténel és a politikai és szociális tekintély egyedi viselésének majdnem teljes kizárásánál súlyosan esik a mérlegbe.* Íme az erkölcsiségnek vallási jellege van és heteronóm. Maga az erkölcs így is utilitarisztikus, mert ha az individuumban még nem is volna tudatos, hogy a közösség java az ő egyéni java is (bár előnyeit ezen jelenségnek állandóan élvezzi), cselekvéseinek a lemondásokkal járó ellenértékéül jutalmat vár. A vallás-erkölcsi előírások a velük összekötött szankciók és a másvilági élet hite alapján *életképesek*. És itt az *életképes* szót hangsúlyoznunk kell, mert a vallás erkölcsi előírásai mindig különböztek más előírásoktól abban, hogy megvalósíttatás! kényszererejük sokkal nagyobb volt és nemcsak a külső cselekedetekre szorítkoztak, hanem az érzületekre is. Az erkölcsi érték az érzülettel van összefüggésben s hogy azzal összefüggésbe jutott, az csak úgy érthető, hogy a vallási értékkel kapcsolódott.

Bármiképen próbáljuk is meg az erkölcsi értékelést pusztán földi jelenségekkel kapcsolatban megmagyarázni, legalitásnál tovább nem jutunk s a legalitás nem moralitás. Az egyén alkalmazkodása a közösséghez az erőérzés folytán a legdurvább egoizmust ugyan feláldozza, de ismét csak egoizmust jelent. Az egoizmus megszüntetése azáltal, hogy átfestjük, más színt adok neki. mondjuk az erőérzés felfokozását másképpen biztosítjuk, csak a vallás útján történhetik meg. Az aszkézis annyira fenntartásellenes, hogy mint mégis erőérzés-fokozást, mint több életet a vallás ideológiájába beékelve érthetjük meg; azaz az aszkézis mint vallási tünet, normális jelenség, minden más alapon pathologikussá is válhatik, ha az életet komolyan veszélyezteti; de az erkölcsiség az aszkézisnek egy formája, az a formája, mely az emberekkel való érintkezés folytán fejlődik ki, tehát vallási alapon a valódi erkölcs kifejlődése elvileg kétségtelenül érthető, Hogy a gyakorlatban is így van, azt közelebbi, részletesebb vizsválatok igazolják.

A legfőbb lény több életet ad erkölcsileg és anyagilag, de ez a több élet feltételekhez van kötve. Ezek a feltételek bizonyos cselekvési módok a legtágasabb értelemben véve (rítusok, imádságok, aszketikus gyakorlatok stb.) és ezek között vannak erkölcsi előírások is. Ha az imádság meghallgatást nem nyer, a várt eredmény elmarad, akkor a hívő eszmélkedni kezd s a tünetemény okát keresi. Valamit nem tett meg, amit meg kellett volna tenni, vagy nem úgy csinálta, amint azt csinálnia kellett volna. Ennek logikus következménye az előírásokhoz való szigorú ragaszkodás, a törvény pontos megtartása. Az erkölcstelen formalizmus is lehet ennek a megnyilvánulása, de a tapasztalat, a vallástörténelem igazolja, hogy a fejlődő vallás ezen a fokon nem áll meg. A zsidóságban már a próféták hangsúlyozták a bensőség és érzület jelentőségét, az

írott törvényeken kívül a nem írottak betartását. A kultúrvallások közt a kereszténység tette a lelkiismeretet olyan mértékben centrális erkölcsi fogalomná, amely mértékben kivüle egy vallás sem. Jézusnak a szavai, mely szerint nemcsak az vétkezik, aki a növel tényleg paráználkodik, hanem az is, aki csak megkívánja őt, az érzület erkölcsi jelentőségét mindenk fölé emeli. Az a jelentőség, mely az erkölcsi, külső cselekvésekre a vallás részéről hárul, rányomódik az érzületekre is, sőt az érzület lesz primárius fogalom, a külsőség erkölcsi jelentőségében tetemesen veszít. Isten a szívek és vesék vizsgálója, a lelkiismeretnek és az érzületnek az őre. Az érzület tisztasága, nemessége vallási követelmény.

Az érzülettel együtt az altruizmus is vallási s speciálisan keresztény fogalom. A *szeresd felebarátodat, mint tenmagadat* elvet teljes fontosságában a kereszténység statuálta. Legfőbb törvénynek minősítette, mely az Isten szeretetének törvényével együtt alkotja a keresztény vallás magvát. A kor, amelyben elhangzott, nem tudta megérteni, idegenkedéssel fogadta, de a vallás révén elterjedt s a többi kultúrvallás is ahhoz mérte magát, midőn iparkodott kimutatni, hogy a felebaráti szeretet elve valamilyen formában alaptanai közt szintén megvolt. A norma nehéz feladatot jelent, de ne feledjük, az erkölcsi érték vallási érték s értékét épen vallási jellegétől kapja. Az internacionalizmus mint erkölcsi fogalom, az általános testvériség gondolata, keresztény gondolatok. Mivel a gondolat már megvan s közkinccsé vált, ha mindjárt bizonyos módosításokkal is, száz meg száz módon lehet akceptábilissá tenni a vallásos érték látszólagos megszüntetésével is. Ez azonban kétséges; hogy miért, azt a következő rövid reflexió mutatja.

A legtöbb ember vallásos, rendszerint az is, aki tagadja. Hinni abban, hogy a valóságnak általában

racionális alapja van, már vallást jelent. A gondolat azt is magában foglalja, hogy az erkölcsiség korlátozottságának, vagy még pontosabban, hogy az erkölcsi eszméknek, mint értékeszméknek valahol, valamikor korlátlan megvalósulásának kell lenni; s ez a hit ugyanaz, mint a primitív ember másvilági hite. Így az egyéni erkölcsiség nem mint különálló valami, hanem mint az erkölcsi eszmék függvénye van felfogva, A gondolkodó ember erkölcsisége révén vonatkozásba jut a világ alapjával, a felelősség nyugtalanító gondolata bántja egyrészt, másrészt erkölcsisége követelményeinek a nem realizálhatósága. Erkölcsisége a vallással összekötetésbe lép, sőt vallásos szint is nyerhet. Ez a vallásosság színtelen ugyan, de megvan. Mindenesetre csak kevés embernél van meg ilyen felületes vallási vonatkozásban, a legtöbb embernél a vallás lényeges szerepet játszik. A személyes nyilvánítások e téren óvatosan fogadandók. Igen sok ember azt hiszi, hogy a vallással került összeütközésbe, pedig csak valamely vallási formát nem bír meg, de a vallás örök, nagy gondolatai — talán szokatlan formulázásban — értékeket jelentenek ránézve. Érdekes és jellemző, hogy a másvilági hit, mely minden nép vallásában kimutatható, a modern vallástpótló pszeudovallási jelenségekben is lényeges szerepet játszik. A másvilági hit pedig altruizmusunk tevékeny támogatója, ezért mondjuk, hogy az altruizmusnak erkölcsi értéke vallás-erkölcsi érték.

Kétségtelenül fontos, hogy az altruizmus mit jelent: azt-e, hogy vagyonomból pár fillért juttatok a szegényeknek, vagy azt, hogy életemet áldozom fel embertársamért. A tapasztalás azt mutatja, hogy az altruizmus nagy és csodálandó példái épen a vallásos léleknek a sajátosságai. S ez természetes is. Az altruizmus itt az erőérzést fokozza, mert a vallással van összekötetésben, tehát az altruizmus is értéket jelent.

De hogyan jelentsen értéket az altruizmus a vallás nélkül? Találunk-e majd adatokat, ha az ostentatív morál csalfa fényeitől nem engedjük magunkat megvesztegettetni? Mert erkölcsösnek lenni azért, mert mások ítéletét vonjuk magunkra, dicséretét vagy ócsárlását, amik mind erőérzésünk fokozására szolgálnak, tehát csakugyan értéket jelentenek, de az érzület erkölcstelensége miatt nem jelenthetnek erkölcsi értéket, lehetséges és igen gyakori tünet; de az erkölcsi jót akarni magamagáért, erkölcsösnek lenni vallásosság nélkül, ez inkább kivételes eset s rendkívül tudatos életet tételez fel. Pszichológiailag rendszerint rejtély marad annál is inkább, mert az érzület motívumaira nehéz ráismerni s még nehezebb feltalálni azt az érzelmi tónust, mely a cselekvések létrejövéséhez okvetlenül szükséges, s hogy állandó cselekvési módokban nyilvánuljon meg *egy* személyiség élete, szintén állandónak kell lennie.

RIBOT, ez a kiváló pszichológus, megkísérel egy tényre rámutatni, melynek — nem tagadjuk — valami jelentősége van, de távolról sem elégséges az altruizmus rendkívüli horderejű fényeinek megértésére. Megvan az az érdeme, hogy érzelmi momentumra mutat rá, mert az olyan pszichológiai fejtegetés, mely hideg logikai okoskodás révén akarna az individuumokkal altruisztikus cselekvéseket létrehozatni, az a priori teljesen hamis útra tévedett.

RIBOT szerint az altruisztikus tendencia, az emberekhez való hozzáfordulás minden emberben bizonyos fokig eredetileg megvan. Mert igaz, hogy az ember alaptendenciája abban van, hogy önmagát fenntartsa, de abban is, hogy kiterjeszkedjék, hogy jobban existáljon. Ha rombolunk, ez erőérzést jelent, örömmel jár, de ha építünk, az is örömmel jár s ez az utóbbi tisztább, nemesebb öröm. Ez a tiszta öröm ismétlődni akar épen azért, mert tiszta, mert intenzívebb, mert

több öröm. Röviden: a következő négy elemet kell figyelemre méltatnunk;

1. van bennünk tendencia teremtő tevékenységünk kifejlesztésére;

2. ennek sikerén való öröm;

3. ebben szerepel egy tárgy vagy személy, melynek szerepe recepció;

4. asszociáció van ezen tárgy vagy lény s az öröm közt s szünet nélkül fokozott hajlam ezen tárgyhoz vagy lényhez.

A fenntartási értelemben való cselekvésre való törekvés és az átvitel törvénye a lényeges tényezők RIBOT szerint az altruizmus keletkezésénél.

És mégis hihető-e, hogy az altruizmus nagy és rendkívüli nyilvánulásai így megmagyarázhatók? Arra nem is gondolunk, hogy az önzetlenség nagyon sokszor lehet önzés is, hiszen a hervadt virágot is megöntözzük, hogy nyílják és illatozzék nekünk s hány-szor várunk hálát? A hála nem a megfizetés és kártalanítás valamelyes formája, ha mindjárt szubtilis formája is? Ezeket elmellőzve is az egyéni javak, erő, egészség, esetleg élet feláldozása embertársainkért, esetleg ellenségeinkért megmagyarázható RIBOT módján? RIBOT elfelejti, hogy bizonyos fokú altruizmus így ugyan magyarázható, de a felfokozódott nyilvánulások épen az ő analizálásával meg nem okolt felfokozódottságuk miatt nem érthetők meg.

Fentebb említettük, hogy a vallási érték hozzákapcsolódása nélkül az altruizmus legfeljebb akkor érthető, ha magas fejlettségű tudat a hordozója. Kísérjük meg ezt bővebben kifejteni s talán valami megoldást nyerünk az önzetlenség erkölcsi érzületének, mint önértéknek (tehát *a-religiosus* értéknek) értelmezésére.

NIETZSCHE mondja, hogy az erkölcsiség olyan embernek a tulajdonsága, akinek (pszichikai értelem-

ben) sokja van és ez a sok szükségképen árad ki. Ebben a felfogásban van valami igazság, de másként kell formuláznunk. Az erkölcsös ember erős ember, erőérzése sajátos értelemben felfokozódott s azt a felfokozódhatást érzi s érzi annak a lehetőségét, hogy erkölcsi cselekvések által erőérzése fokozódhatik. A fejlődése kezdetén az erkölcsiséget megismerte, talán mint vallás-erkölcsiséget s rájön arra, hogy az erkölcs önálló érték is lehet vallás nélkül is, mert az erőérzést fokozza, mert a személyiséget szabaddá teszi. Az individuális élményben a szabadság az erkölcsiségnek feltétele is, eredménye is. Rájön arra épen az emberi tudás és a magasabb lelki nyilvánulások vizsgálatával, hogy a helyes értékelési sorrend nem az, hogy az erkölcsöt a vallás alapján vizsgáljuk, hanem inkább a vallási tartalmakat kell erkölcsi eszmeviláguk szerint értékelni. Ilyenkor az erkölcsi érték vallási összeköttetése meglazulhat s önálló, a vallásnál magasabb értékke válik. Az erkölcsi értéket ilyenkor a hozzájáruló intellektuális érték sajátossága függetlenítés emeli. Az erkölcsi értékelés az intellektuális értéki velejárával együtt erőérzésünket fokozhatja, valódi értéket jelenthet és pedig többé nem mint vallás-erkölcsi érték. Az intellektuális értéknek a vallási értékhez viszonyított csekélyebb érzelmi tónusa azonban azt eredményezi, hogy az altruizmus rendkívüli nyilvánulásai is kimaradnak. Az értelmi belátás mindig óv a szélsőségektől, mert értelmiségünket nagyon befolyásolják fenntartási érzelmeink. De az altruizmusnál nem is kell okvetlenül rendkívüliségekre gondolnunk. Spinoza moralitása kétségtelenül nagy volt, ha erkölcsi érzületünk azt diktálja is, hogy a tüdővésztes betegek közt élő apáca önfeláldozása magasabb nívón is áll. A másvilági jutalom, melynek remeléséért a vallás-erkölcsi cselekedetek értékét a modern gondolkozók leszállítani szokták, mégis csak másvilági marad, míg

a mi életünk minden ösztönével, minden hajlamával e földi élet érdekeit szolgálja. Tehát ha *erőfeszítésről* van szó, ezt akkor is meg kell tennünk, ha a másvilági élet, mint *igazi* élet, nagy segítséget is nyújt. Mielőtt a morális fejlődés RIBOT által megjelölt második irányának fejtegetésébe bocsátkoznánk, az említett erőfeszítés jelentőségéről kell néhány megjegyzést tennünk. Régi igazság, hogy minden erény önmegtágadással jár s ezt mi úgy is kifejezhetjük, hogy minden erkölcsi cselekvés erőmegfeszítéssel jár. Az erőt itt olyan értelemben vesszük, amint az értékelés általános megállapításánál kijelöltük. Az erkölcs erőérzésünk értéke s midőn erkölcsösen cselekszünk, erről az érzésről tudomásunk van. Természetesen eminens cselekedetnek kell lennie, hogy az érzés tudatos legyen. Állandó erkölcsös élet az erőérzés állandóságával jár, valósággal a lélek uralkodik a test, az érzékies, anyagi hajlamok fölött. Ez az erőérzés tény, a vallásos irodalom elmélkedéseiben gyakran találunk erre vonatkozásokat. Az erkölcsös Juditot az írás is *mulier fortis*-nak nevezi. Ezt az erőérzést megnyugvás kíséri, vagyis talán nem is kíséri, mint inkább a nyugalom, a biztonság érzése a jellemzője. Ez a nyugalom sugárzik felénk az evangéliumi Krisztus-arcról, Sokrates és Spinoza alakjáról. Csak magas nivójú erkölcsi karaktereknek a sajátossága, kiknek az erkölcsi érzület és a neki megfelelő állandó erkölcsös cselekvési mód természetévé vált. Ha mások erkölcsiségét csodáljuk, csodálatunknak és tiszteletünknek ez az erő és a vele összekötött nyugalom az alapja. Az erő észlelése erőérzésünk fokozására s *így* értékelésre vezet. A nagy gonosztevők hidegvérrel követik el gonoszságaikat, az erő itt is megnyilvánul, de a nyugalom érzése nincs vele összekötve, erő érzésünkre hatással van, de ennek a hatásnak az iránya — ha minmagunkban erkölcsi érzület van — ellenkezik saját erőérzésünk irányítottságával. Amennyi-

ben pedig nem ellenkezik, imponál is. Ennek is számos példáját figyelhetjük meg: a Nick Carterek olvasása a durvalelkű embereket gonosztettek elkövetésére serkentik; ezeknek erőérzését fokozza a nagystílu gonoszságok elkövetésében nyilvánuló erő. Ennek az erőérzésnek a műalkotások művészi jellegének megállapításában is fontos szerep jut, amire az esztétikai értékelésnél fogunk rámutatni,

Az erkölcsi érzület fejlődésének másik iránya az igazságosság érzelmének a kifejlődése. Már LITTRÉ helyesen vette észre, hogy az igazságosságnak ugyanaz az alapja, mint a tudománynak. Ez utóbbi az identitás elvére támaszkodik, mely a tudomány területén uralkodik, az első az *egyértékűség* elvére támaszkodik s a cselekvés területén uralkodik.

Hogy az igazságosságot megértsük, az igazságtalanságból kell kiindulnunk. Az igazságtalanság a hiánynak, az elnyomásnak, az erő háttérbeszorításának az érzelme, de csak háttérbeszorításának, mert az erő megvan s nyilvánulása annál erősebb. Az erőérzés kezdetleges nyilvánulása a retorzió, a bosszú, mely a célon túl lö s a fejlődés bizonyos fokán áll csak be az egyértékűség, valószínűleg a finomultabb vallásos érték kapcsolódásával s akkor a szemet szemért, fogat fogért elv jut diadalra. Magát a vallás-erkölcsi értéket sem érthetjük meg az intellektuális érték, az igazság értékének asszociációja nélkül. A kereszténységben az intellektuális értékelés háttérbe szorul s a sajátos vallási érték kapcsolódása az igazságosságnak új erkölcsi értékét állapítja meg. Jézus tanítása: „aki téged kövel dob meg, dobd vissza kenyérrel”, vagy: „aki téged arcul üt, annak tartsd oda másik orcádat is”, erőérzésünk negatív fokozását jelenti; az önérzetes emberre nézve nem is jelentenének értéket, ha a vallási érték, mint új erőforrás nem járulna hozzá. Így a másvilági kártalanítás gondolata az igaz-

ságosság gondolatát némileg helyreállítja, mert a hívőre az e világban szenvedett méltánytalanságért a másvilágon bőséges kárpótlás vár. Ezért mondja helyesen egyik kiváló valláspszichológus, hogy a Teremtő a hívőre nem annyira Teremtő, mint inkább a Nagy Vigasztaló.

A pszichológus a moralitás fogalmait máshonnan ismeri meg s miután eddig az erkölcsi értékek két legfőbbjét értelmeztük, hátra van egy — különösen a modern etikában — jellegzetes értékfogalomnak, az *etikai autonómiának* értelmezése. Azt a pszichológus nem tudja igazolni, hogy az erkölcsi autonómia az igazán etikai cselekvéseknek elengedhetetlen kelléke, de mint értéknek jelentőségét kimutathatja.

Már a vallási érték vizsgálatánál rámutattam, hogy az autonómia csíráját a vallási értékeléssel kapcsolatban kell tudnunk felfedezni. Az autonómia történeti fellépésében először nem etikai, hanem vallásos érték. Immanensen benne volt minden idők eretnokségében, de először tudatos létre a protestantizmus hozta s etikailag legpregnansabb an „a protestantizmus filozófusa”, KANT, szankcionálta. PAULSEN helyesen mutatott rá, hogy Kant filozófiája s LUTHER vallási tanai teljes összhangban vannak.¹ Az ész autonómiáját LUTHER minden földi tekintéllyel szemben igénybe vette, KANT is azt mondja, hogy az ész az uralkodó minden kérdésben, ami igazra, nem igazra, jóra vagy rosszra vonatkozik. „Az erkölcsi törvény nem is fejez ki mást, mint a tiszta praktikus ész autonómiáját. Az akarat autonómiája az akarat azon minemősége, miáltal ő önmagának törvénye (függetlenül az akarás tárgyainak minden minemőségétől). Az autonómia elve tehát ez: nem választani másképp mint *úgy*, hogy választásának maximái ugyanazon akarásban egyszersmind általános törvényként bennfoglaltatva értetessenek meg.” Ha az erkölcsi

¹ V. ö. CZAKÓ: *A protestantizmus szelleme*. Budapest, 1917. c. művében 92. s köv. 1.

törvény velünk szemben idegenül áll meg s tartalma szerint nem egyidejűleg mint saját természetünk parancsa, akkor heteronomok vagyunk. Az autonómia erkölcsi szabadságot jelent.¹ Az akarat autonómiája nem fejlődhetik ki vallási területen, csak abban az esetben, ha a szubjektivitást teljesen jogaihoz segítjük. Ez esetben mint értéket ugyanaz magyarázza, ami a vallási autonómiát magyarázta. Az erőérzés = az érték. Kifejlődhetése a szabadság értékelésével függ össze, de a szabadságot megfelelően kell tudnunk értelmezni. A vallásos ember is szabadnak érzi magát, szabadságát épen a vallás biztosítja s azt jelenti, hogy a heteronom erkölcsi törvények autonómokká válnak, az akarat jó lesz. Beszéltek az erkölcsi törvény autonómiájáról pl. a katholicizmus kebelében is, de ezeket az értelmezéseket a hivatalos fórum mindig helytelenítette. S van is ítéletében igazság. Az autonómia gondolata a kereszténység eszmevilágával nehezen egyeztethető össze, a protestantizmusban elvileg megvan, de gyakorlatilag mindig kudarcot vall. Lelki életünk egész kialakulása olyan, hogy számunkra a függést hangsúlyozza s a kívülünk eső világtól való korlátlan szabadság időszakos érzése is illúzió; a harmonikus életet ugyan saját eszméink és jóakaratumk teremtheti meg, de ezen tényezők tudattalan vonatkozásai fennállhatnak s a függés kifejezői lehetnek. Kant is vallásos volt s vallási kérdésekben Luthertől függött azon családi tradíciók révén, melyek tisztán protestánsok voltak s melyek az ifjúkor elmosódott emlékeinek tudattalan (vagy tudatos?) erejével hatékonyak maradtak. Ezt csak pszichológiai értelmezésként mondhatjuk s az empirikus vizsgálatot nem minősíthetjük az ethika konstrukciójához elégséges vagy csak szükséges feltételnek.

¹ V. ö. EISLER: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*. Berlin. 1910. I. Bd. *Autonomie*.

Az esztétikai értékelés.

Felfogásunkhoz híven itt is a primitív viszonyokat vesszük figyelembe s az esztétikai értékelés kezdetét iparkodunk felfedni, hogy az értékelés jelentőségét megértsük. Az értékelés itt ilyenféle kifejezésekben nyilvánul: szép, csúnya. Kétségtelen, hogy a művészet a szépet keresi, s ezt mindenütt megtalálhatja, de a vallási és erkölcsi értékeléstől abban különbözik, hogy nincs bizonyos tartalomhoz vagy cselekvéshez kötve. Máshonnan tudjuk, hogy a cselelésre való momentán vonatkozásnak el kell esnie, hogy szép csak az lehet, ami érdek nélkül gyönyörködtet. A lélek egységéből következik, hogy tisztán esztétikai értékeket nem lehet teremteni. A lélek minden aprólékosságában szorosan összekötött egybefolyó egész, azért az esztétikai értékek is asszociálódnak vallási, erkölcsi és intellektuális értékekkel.¹ Kísérreljük megvizsgálni, hogy az értékelést itt is erőérzésünk tudatával érthetjük-e meg, azaz kimutathatjuk-e, hogy minden benyomás, mely erőérzésünket haszon vagy kár gondolata nélkül fokozza,, egyszersmind esztétikai érték is.

EIBOT szerint az esztétikai érzelem keletkezésére nézve (s nekünk az esztétikai érzés tág fogalmát is figyelembe kell vennünk, hogy az erőérzés szűkebb fogalmát megkereshessük!) nagy egyöntetűség van a kutatók közt. Itt jegyezzük meg, hogy egy komplex jelenséget, tehát jelenségcsoportot a priori lehetetlennek látszik egységes forrásból levezetni, hacsak az a

¹ V. ö. MÜLLER-FREIENFELS: *Psychologie der Kunst*. Eine Darstellung der Grundzüge. Bd. I—IL Leipzig. 1912. Bd. L. 164. L

forrás nem épen az emberi természettel összefüggő általános lelki vonatkozás. Épen azért valószínűbbnek látszik ALEXANDER véleménye,¹ hogy a művészet egységes forrásból nem keletkezhetett, hanem részint szükségleteinek kielégítése közben akadt rá az ember, részint érzésének, indulatainak kifejezése közben.

Az erőérzés létért való küzdelmünk fegyvere. Az ember élete elsősorban praktikus, élni akar a szó materiális, majd szellemi értelmében. Ezzel azt akarjuk mondani, hogy a fiziológiai vagy hedonisztikus értékek előbbrevalók, mint a szellemiek, csak épen elégtelenek s a szellemiekkel való kiegészítésre szorulnak. A primitív ember életének nagyobb része hedonisztikus értékek biztosításában telik el. Ezekre alakul át egyénisége, mely az ön- és fajfenntartást szolgálja. Küzdeni kell a mindennapi kenyérért, ez a küzdés — ha sikerült — erőérzését fokozza. *Ennek a küzdelemnek az emléke*, a benne szereplő elemekre való visszagondolás örömmel és megnyugvással tölti el, *erőérzését a múlt gondolata is fokozza*, tehát azt megrögzíteni akarja. A primitív művészet, mint VERWORN kutatásai valószínűvé teszik,² *fzioplasztikus művészet*, tárgyai azok, amelyek a kenyérküzdelemben játszottak szerepet s bennük van az az élet, az a mozgás, mely világosan mutatja, hogy mit akart a rajzoló megrögzíteni, mi volt az, ami számára művészi értéket jelentett: erőérzésének fokozása. Úgy is mondhatnók, hogy a rajzolt szarvas életérzését fokozta, de a mozgás, ami benne van, arra enged következtetni, hogy annak a vadnak a képe fokozta életérzését, amelyet küzdelemben ejtett el, nem amelyet pusztán látott, hanem amelyre vadászott, vagyis nem életérzését, hanem erőérzését fokozta. Amint a mozgás gondolata kezdődő mozgás, *úgy az erőérzés fokozásának*

¹ ALEXANDER, i. m., 65. l.

² VERWORN: Zur Psychologie der primitiven Kunst.² Jena, 1917. 17. l., de több helyen is.

gondolata az erőérzés fokozása főleg intellektuális elemekkel, mert az önbizalom, a saját képességében való hit nagyobbodik, pedig az innerváció sokkal kisebb, tehát csak az intellektuális rész nagyobb. A tényleges küzdelem a tudat pillanatnyi, esetleg egészen különböző irányú működéseinek egymásutánja, a küzdelemre való rá gondolás a pillanatnyi tudatműködések egyszerre való, összefoglaló újraátélése. Az emlékképek intenzitása csökken, de az eredeti élményben az emlékképeknek külön-külön való intenzitása volt, az emlékezetben a szinguláris intenzitások összegeződnek. Ezért jelenti az erőérzés fokozását a fizioplasztikus művészet. Az esztétikai értékelés túlnyomólag hedonisztikussal van keverve, majd ha a figyelmét főleg arra fordítja, hogy ott mozgás van, melyet ő csinált, akkor lép az esztétikai értékelés előtérbe. Lehet, hogy a primitív emberre a fizioplasztikus művészet még nem művészet (hogy *nem akart* az lenni, azt az ideoplasztikus mutatja), de ránk nézve igazi művészet; bennünk az esztétikai értékelés háttérbe szorítja az anesztétikusokat. Nemcsak a primitív emberre nézve jelentette a fizioplasztikus művészet az erőérzés fokozását, hanem mireánk nézve is még ma is, a mozgás művészi értékelése innen vezethető le. A statikus; merev élők nem élnek, erőérzésünket ezen tulajdonságuknál fogva nem fokozzák s ha művészi értékük van is, ezt az értéket onnan kell levezetnünk, hogy erőérzésünket más tulajdonságukkal fokozzák; de akkor is levon értékükből előbbi, erőérzésünkhöz viszonyított negatív tulajdonságuk. A levonás természetesen nem matematikai értelemben veendő.

Ha a fizioplasztikus művészetnek az ideoplasztikus művészettel szemben való prioritásáról szóló vita az előbbi javára el volna döntve, akkor azt lehetne mondani, hogy az esztétikai értékelés kezdete tisztán esztétikai értékelés lehetett. VERWORN ezt az álláspontot védelmezi is, mert az ideoplasztikus művészet szerinte

a vallási eszmevilág bekapcsolódását jelenti, tehát a fejlődés későbbi fokán léphetett csak fel. Itt esik VERWORN ugyanabba a logikai hibába, amelybe már olyan sokan estek, akik a vallás keletkezésével foglalkoztak. A vallás fejlődésének ideológiája nem tudja ezen folyamat létrejöttét bizonyos tényezők feltevése nélkül megmagyarázni (pl. lélek), mivel pedig épen ezen tényezők (mai komplikált fogalmazásuk analógiáján okoskodva) csak később fejlődhetek ki, tehát a vallás is később fejlődött ki. Az igazság az, hogy ilyen fogalmakra a vallási gondolatvilág fejlődésénél nem volt szükség. A halhatatlanság gondolata megvan a lélek fogalma nélkül, tehát az empirikus kutatás ismét csúffá tette az ideologikusát.¹

Nincs ennél fogva különösebb okunk az ideoplasztikus művészetet későbbre tennünk, mint a fizioplasztikusát s esztétikai értékjellegének pszichológiáját ennek is meg kell tudnunk állapítani. Ezt a művészetet az jellemzi, hogy a természetet meghamisítja, a mozgást számúzi. Hogyan nyilvánul itt az esztétikai érték erőérzésünk tudataként? Itt az esztétikai érték a tágabb értelemben vett vallási értékkel asszociálódva jelentkezik, de mindkét érték megvan. A vallási jelleg onnan van, hogy a kép vagy szobor erőforrást jelentett, mert az erő, melynek a legfőbb lény volt a képviselője, az ő képébe is átmehetett. Minden idők amulet tjeinek ez a lélektani értelme. A művész tehát elsősorban nem művész, hanem ember, akinek vallásos igényei vannak. Ezért karcól képet fegyverének oldalára, mert így a fegyver idegen erőt kap s létért való küzdelmében segíti. De az alkotás öröme, mely magában az erőtudatban van, szintén elmaradhatatlan. Ez az öröm az esztétikai érték megteremtője s ez az öröm erőérzésünk kifejezője. Erre ALEXANDER mutatott rá fentebb idézett

¹ V. ö. W. SCHMIDT véleményét erre a kérdésre nézve. *la. CZAKÓ: A vallás lélektana.* 125. 1.

és méltatott szavaiban s meg kell jegyeznünk, hogy minden idők művészi értékelésének ez egyik leghatározottabb ismertető jele.¹ „Az a tudat, hogy csinálni tudok, hogy csináltam, hogy másnál különb módon csináltam valamit, önérzetemet kelti”, azaz erőérzést ébreszti fel, melynek adaequat kifejezése az esztétikai érték.

Ha a művészet különböző, emlegetni szokott forrásait vizsgáljuk meg, végeredményben ugyanide jutunk. A művészet alkalmi forrása az utánzás. Utánozni annyit jelent, mint ugyanakkora tehetséggel, erővel bírni, mint más bír s esetleg többel, mert az utánzott dolog megfelelőbb, célszerűbb, szebb lehet, mint az eredeti.

A műves munkája közben ráakadhatott a szépre. Itt is a hedonisztikus értékkel kapcsolódik az esztétikai érték, de különálló érvényessége nyilvánvaló. ALEXANDER mutatott rá először, hogy az intellektuális érték nemcsak kapcsolódhat az esztétikai értékkel, hanem az esztétikai értékben mindig van intellektuális érték is. A művesnél, midőn célszerűbb tárgyat készít, a célszerűségnek nem kizárólag praktikus jelentősége van, nemcsak gyakorlati öröme telik benne, hanem intellektuális is. A célszerű tárgynak megvan az a felsőbbrendű egysége, mely a tárgy minden egyes részét alárendeli a tárgy rendeltetésének; a részek az egészet szolgálják és henye rész nincs benne. Ezt szemlélni jól esik az értelemnek, logikai örömet élvez.²

A dísznek kezdetben kizárólag az erőérzés fokozása volt a jelentősége. Szexuális vonatkozása a fenntartási küzdelemben kézenfekvő. A férfiak felcicomázták magukat, hogy a nő kegyét megnyerjék. Ez ma is

¹ ALEXANDER kis könyve pszichológiai tekintetben még nem nyert elég méltánylást. Kétségtelen, hogy e műve, melynek nem eminsens célja a művészet pszichológiáját adni, e tekintetben sokkal többet nyújt, mint pl. Müller -Freienfels: *Psychologie der Kunst*-jének két kötete s más hasonló tárgyú művek.

² ALEXANDER, i. m., 72. 1.

megvan s a cicomázkodás pszichológiájának ez azon másik oldala, melyet LOTZE nem említ. De végeredményben ugyanazt jelenti, aminek LOTZE is kifejezést adott, az erőérzés felfokozását. A szexuális vonatkozáson kívül az ellenség megfélemlítésére, a saját embe-reibe való több bizalom öntésére, a tekintély növelésére is használták a díszet. A bőr tetoválása idetartozik. A tetoválás eredetileg az erőérzést fokozza, tehát érték, de idegen célja van; később a tetoválás megmarad önmagáért, azért az örömet, amelyet a tetováló vonalak okoznak. Az alkotás öröme itt esztétikai öröm.

Magának a külső cél nélkül való alkotásnak feltétele bizonyos erőfölösleg. A játéknál is az erőfölösleg a magyarázó alap s ennek sincs magán kívül eső célja, mint a művészetnek, azért szokás a művészetet a játékból keletkeztetni. Fenntartásával annak, amit fentebb az egységes forrásból való levezethetőség ellen mondtunk, hangsúlyozzuk, hogy az összehasonlítás jó és a levezethetőség *fogalmilag* lehetséges.

A játékban is teremtő működést fejt ki az ember, mint a művészetben. Tehát a teremtő működés, maga a működés a fő s nem a működés megrögzítése. Tény, hogy a művész megrögzíti érzését, de itt sem az eredmény a fő, hanem a munka, mely az eredményhez vezet. Az eredmény erőérzésünk emléke, a munka az erőérzés aktualizálódása. ISfem osztozunk tehát abban a felfogásban, mely a játék és művészet közötti különbséget abban látja, hogy az egyiknek nincs eredménye, a másiknak pedig van. Kétségtelenül mindakettőnek van eredménye, a játéknak az eredménye az individuum alkalmazkodó képességének a felfokozása, mely a létért való küzdelem egyik legfontosabb tényezője, de nem az eredményen múlik az összehasonlíthatóság, hanem a teremtő munkásság folyamatán, az erőérzés kifejlődésén. A műtárgy az erőérzés önmagára irányultságának más számára való apperpciáltsága, a művész

értékelése a munka folyamatosságában nyilvánul. Tényleg megfigyelhetjük, hogy midőn a műtárgy elkészül, a művész csalódottságot érez. Mintha azt mondaná: „csak ennyi az egész? erőérzésem tudata más értéket jelentett nekem!” Természetesen arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a tartós erőfeszítés utáni megnyugvás s a mások dicséretén, elismerésén való öröm az erőérzés fokozását s így az értékjelleg növekedését idézheti elő, de az említett példa s számos műtárgynak a művész által való megsemmisítése igazolja vélekedésünket. Az objektív forma a művészetre nézve fenomenologikus szükségesség, de az értékelés lényegének nem magyarázója. Mindenesetre a valóból következtünk a valót létesítő tényezőkre s ezért az esztétikai értékelésnél sem mellőzhető az objektív forma tanulmányozása.

De azért óvakodjunk azt hinni, hogy a művészet egyik legfőbb fogalmát, a harmóniát az objektív formákból vezethetjük le. Abba a fundamentális tévedésbe esnénk, amibe a nyelv vezet bennünket. A nyelv szép tárgyakról beszél ugyan, de nem szabad elfelednünk, hogy a szép csak bennünk van, önmagunknak ébredünk tudatára, midőn szépről beszélünk s a valóságnak megfelelően csak azt mondhatjuk, hogy valami tetszik nekünk, illetőleg nem tetszik. A szép érzéseink objektíválása, magunkat adjuk oda a tárgynak s nem a tárgy adja magát nekünk. Így vagyunk a harmóniával is. A harmónia a mi lelkünk, egyéniségünk sajátossága s nem a dolgok minemősége. Nem tudom, hogy a harmónia velünk született-e, levezetni mindenesetre nem lehet. Pszichológusok utaltak rá, hogy az óra egyforma ketyegését hallgatván, lassan-lassan ritmust, akusztikai dinamikus differenciálódásokat észlelünk ott, ahol ilyesmiről szó sem lehet. A harmónia is kell, hogy lelkünk megnyilvánulása legyen; de hogyan függ össze erőérzésünkkel? Nem kell-e azt mondanunk, hogy

a harmónia. kellemes, a diszharmónia kellemetlen s megelégedni azzal, hogy a kellemes érték, a kellemetlen értéktelen? Ez tárgyalásunk gondolatmenetével ellentétben van, hiszen épen arra utaltunk rá, hogy nem a kellemes vagy kellemetlen in se fejeznek ki értékeket, hanem az erőérzés. Egyik szent életrajzában olvassuk (az adat valódisága jelenleg irreleváns), hogy szexuális kísértése alkalmával tűzbe tartotta a kezét. A szexuális érzelem nem jelentett számára értéket, de a fájdalom mellett is az erőtudat, „hogy van ereje hűnek maradni Krisztushoz s nem a testnek szolgálni”, értéket jelentett a számára. Az erőérzésre nem mindig alkalmazhatjuk a kellemes vagy kellemetlen jelzőt, megnyugtató érzésnek lehetne nevezni, mert az érték, mely ezen érzés adaequat kifejezése, megnyugvást jelent nekünk.

Ezen megjegyzések előrebocsátása után azt mondhatjuk, hogy fejtegetéseinkkel homogenitásban a harmóniát csak abban találhatjuk, ami erőérzésünknek megfelelő. ALEXANDER ezt így fejezte ki:¹ A műremek előtt „az élet harmóniájának az érzése fog el bennünket, boldogoknak érezzük magunkat. Megfeledkezünk magunkról, mindenről és a tárgyban élünk, melynek szépségét élvezzük. Odaadás vagyunk s az életet érezzük. Eletünk beleárad a valóságba és megeleveníti: a világ élete pedig beleárad lelkünkbe és intenzívebbé teszi annak életerejét. *Összhangban vagyunk magánkkal és a világgal*”. Ezért mondja a művészetről ő is, hogy az „nemesített *magunkérzéseink* érzéki kifejezése”, ami teljesen helyes, ha a magunkérzésében nem a statikus, hanem a dinamikus elemre fektetjük a fősúlyt.

Az esztétikai értéknnyilvánulások differenciált vizsgálata fölöslegesnek látszik. A fejlődés azt mutatja, hogy — mint az általunk analizált példáknál is — a tiszta esztétikai érték későn nyilvánul, a kezdetek

¹ Id. mű. 91. 1.

korában ismeretlen a l'art pour l'art. EMERSON ezt a gondolatot úgy fejezte ki, hogy „amit a természet kezdetben használatra teremtett, abból később dísz lesz”. Szembetűnő a szexuális értékkel való kapcsolódás, ami a mi magyarázó alapunkat erősíti. Hogy az érdeknélküli öröm, a tiszta esztétikai érték létrejöhhessen, azt SIMMEL a distanciálódás jelenségével magyarázza s ezt nekünk is komolyabb figyelemre kell méltatnunk. SIMMEL is azon a véleményen van,¹ hogy amit most a dolgok szépségén való örömmel nevezünk, az relatíve későn fejlődött ki. Legyen az esztétikai érték, mint minden más érték, a dolgoknak teljesen idegen és az érzelmeknek bele való projekciója, de mégis sajátossága, hogy ez a projekció tökéletes, azaz az érzelmi tartalom úgyszólván teljesen belemegy a tárgyba és az alany előtt úgy tűnik fel, mint saját normával szembenálló tulajdonság, mint olyasvalami, ami maga a tárgy (was der Gegenstand selbst ist). Hogyan jutottunk történet-pszichológiailag ezen a dolgokon való objektív, esztétikai örömhöz, amikor az ő primitív élvezetük, amelytől minden magasabbnak ki kellett indulnia, bizonyára csak közvetlen élvezhetőségükhöz és hasznosságukhoz tapadhatott? Talán egy egészen egyszerű megfigyelés megadja hozzá a kulcsot. Ha egy bárminemű tárgy nekünk nagy örömet okozott, akkor ezen tárgy minden későbbi megtekintésénél örülünk s akkor is, ha most már használatáról vagy élvezetéről szó sincs. Ez a visszhangszerű öröm egészen más pszichológiai jelleget hord, amely azáltal van jellemezve, hogy a tárgytól most már semmit sem akarunk; a konkrét vonatkozás helyére, mely bennünket vele azelőtt összekötött, most annak pusztán megtekintése lép a kellemes érzet oka gyanánt; létezésében most érintetlenül hagyjuk, érzésünk csak a megjelenéséhez fűződik s nem ahhoz, ami belőle valamilyen értelem-

¹ SIMMEL: *Philosophie des Geldes*. Leipzig, 1907. 21. s köv. 1.

ben konzumálható. Most rezerváltabban, *távolabb* állunk vele szemben. A szép az ránk nézve, ami a fajnak egykor hasznos volt s amelynek az észrevétele nekünk örömet okoz, anélkül hogy mi mint individuumok konkrét érdekekkel volnánk a tárgy körül. Amíg a dolgok csak hasznosak, minden más, aminek ugyanaz az eredménye, helyettesítheti őket; amint szépek, individuális magánvalóságot nyernek, úgy hogy az egyiknek az értéke nem helyettesíthető a másikkal. A distanciálást idő nélkül is elképzelhetjük. Ilyen a tárgy ritkasága, megszerezhetőségének nehézsége stb.

Eddig SIMMEL. Mint látnivaló alapgondolata fontos, de ez a gondolat egy formális magyarázat keretében foglal helyet. Amit ő a distanciálódás vizsgált példájában a tárggyal való konkrét vonatkozás megszüntéről és a szép okául pusztán a megszemlélés statuálásáról mond, az azt jelenti, hogy *a szépet a hasznosból le lehet vezetni*, ellenben a mi véleményünk szerint nem lehet, hanem a szép és hasznos kezdetben asszociálódtak és egységes értékkomplexumot alkottak, amelyből az esztétikai értéket is ki lehetett emelni, ha ugyan kiemelték s mikor a tárgy használata megszűnt, az esztétikai érték megmaradt. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy már eredetileg a hasznosság értéke a szépség értékével össze volt kötve. SIMMEL egyszerűen odavetett megjegyzéseiből az is következne, hogy minden ami egykor hasznos volt, idővel — ha a hasznosságára nem reflektálunk — szép lesz, ami falsum. Az az öröm, melyet a tárgy használata alkalmával érezek, kétségtelenül megmarad a tárgynak a használata fölöslegessé válása után való megtekintésénél is, erőérzésemet is fokozza, de ezáltal még nem esztétikai öröm. Ha azonban az esztétikai öröm is megvan, akkor a volt hasznossági érték, mely a tudattalanba süllyedt alá, érzelmi tónusával felfokozza az esztétikai örömet. Ez magyarázza azt a jelenséget, hogy miért lehet látszólag szexuális

motívumokra visszavezetni a művészi értékelést. Eddigi vizsgálataink alapján époly joggal vallásira is visszavezethetnénk, de mindkét esetben ugyanabba a pszichológiai hibába esnénk, hogy az érték-asszociálódásokat nem vennénk figyelembe. *Ezért fontos az is, hogy a vallási, morális stb. értékeket azonos magyarázó alapra reuessük vissza, csak így kerülhetjük ki egyik értékelésnek a másik (értékelésből való levezethetését, illetve amennyiben ilyen levezetések történtek, azok pszichológiai tévedésére rámutatniatunk.*

Amit pedig SÍMMEL a distanciálódás egyéb formáiról mond, azokat másképp magyarázhatjuk. A tárgy ritkása' magában véve még nem ad a tárgynak esztétikai értéket, de előttem azért érték, mert erőérzésemet fokozza, kifejezésre juttatja. A nehéz megszerezhetőség az egyéni erőfeszítésnek egy nemét alkotja. Tehát érték, ez az érték asszociálód hátik az esztétikai értékkel s azt növelheti, de nem pótolhatja. A distanciálódás helyesen értelmezve csak azt jelentheti, hogy az eredetileg szimultán értékekből az anesztetikai értékeknek háttérbe kell szoríttatniuk, hogy az esztétikai érték érvényesülhessen. Ennél a háttérbe szorításnál intellektuális tényezők játszanak szerepet, az intellektuális öröm élménye.

Esztétikai értékről mindig a művész és műélvező szempontjából beszélhetünk. Fentebbi vizsgálódásunkban a két szempontot összekeverve tárgyaltuk, mert az értékelés magyarázó alapja midakettőben ugyanaz. Erőérzés nélkül nincs művészi teremtés, erőérzés nélkül nincs művészi élvezet. Nem időbeli előzménye az erőérzés az értékelésnek, hanem az érték az erőérzés adaequat kifejezése. Fontos momentum, hogy az esztétikai értékelés a többi értékekkel rendesen asszociálódva jelenik meg s a közös alap egyiknek a másik által való felfokozódását idézheti elő. Beethoven-szimfóniát hallgatva erkölcsileg fejlődhetünk, vagyis erőérzésünk fokozása természetünk sajátossága szerint más

területen nyilvánulhat, mint amelyről az impulzust kaptuk. Képletesen szólva beszélnek a pszichikai energia átalakulásáról s ennek a felfogásnak megvan a jogsultsága s emberismerésünket sokszor tévedésbe ejti. A politikai agilitást hajlandók vagyunk különös politikai hajlamoknak, készségeknek tulajdonítani, pedig itt esetleg csupán arról van szó, hogy egy férfi szerencsétlen családi körülményei miatt nem élhet otthonának és az otthon örömeinek, amihez *tényleg* van készsége, hanem ki van dobva a piacra, a külső élet forogtagába. Ne mondjuk az ilyenről, hogy született politikus, mert értékelése csak azért vett ilyen irányt, mert erőérzésének természetes megnyilvánulási útja elzárult s az erőérzés kénytelenül másutt teremtett értéket. Az értékek asszociálódhatósága magyarázza pl. a vallás és művészet kapcsolatát most már tudatosan is összefűzve a különbözőknek felismert értékeket s magyarázza az ú. n. tudós művészi értékelést, mely minden műtárgyban ideologikus elemeket keres s e mű értékét elsősorban ezektől teszi függővé. Az értékek helyes szétválasztása okozta, hogy míg a különböző Szépművészeti múzeumok régi képtárai tele vannak ég felé mutató komoly nőekkel és különböző módon segítő Madonnákkal, addig a modern képtárakban némely képen aligha tudunk mást felfedezni, mint egy pompás világítást vagy egy drapéria művészi megrajzolását. A *sajátos* esztétikai érték mind a két képtárban ugyanaz, csak itt az ideologikus értékek asszociációja alárendelt jelentőségű. Persze az ideologikus megítélésben épen a különböző értékek kapcsolódásának egységkívánalma nyilvánul, ami emberi természetünk kifejezése, de az egység kedvéért nem kell épen sok elemet kívánnunk, hogy aztán azokat egységbe fűzhessük, ha egyedi tények is kifejezhetik azt az értéket, amiről épen szó van.

Az intellektuális értékelés.

Már ARISTOTELES mondja, hogy minden ember természeténél fogva tudásra törekszik. Ez a mondás helyes is, mert az ember a létért való küzdelemben természeténél fogva iparkodik felhasználni mindazon eszközöket, melyek fenntartását biztosítják. A tudásnak tehát praktikus jelentősége van, mert a megélhető szolgáltatába van állítva. Azért kétséges és külön vizsgálatra szorul megállapítani annak a mondásnak a jelentőségét, hogy a tudásra való törekvés ott is megvan, ahol haszonról szó sem lehet. A haszon jelentőségét itt egész általánosságban fogjuk fel s haszonról beszélünk ott is, ahol a haszon individumhoz kötött jellege megszűnik.

Kutatásunkat egy definícióval indítjuk meg: intellektuális értéknek a tudás értékét nevezzük s vele kapcsolódik az igazság értéke.

A tudás értéke kezdetben az érdekekkel kapcsolódik. Bizonyos megismerés, bizonyos tudás a mindennapi létezés föltételeihez tartozik. A táplálék megszerzése tudást és tudásgyarapítást kíván. Ez a tudásérték teljesen gyakorlati, biológiai jelentőségű tudás s mint ilyen nemcsak közvetlen észrevevési ítéletekből áll, hanem az oksági kapcsolat valami ismeretéből is. A közvetlenül gyakorlati célt szolgáló tudás abban nyilvánul, hogy az oksági viszonyt felismerik s a savoir pour prévoir elvnek megfelelően méltatják. A fenntartás szükségessége idézi elő. hogy az ember a máról

a holnapra tekint s amennyiben a holnap felé bizalommal tekinthet, az az oksági viszony valamelyes ismeretéből származik. A megnyugvás, amit ma érzek, midőn a holnapra tekintek, érték s ez az érték intellektuális érték s a megnyugvás jelzi, hogy erőérzésem értéke. Tudom, hogy a vad bizonyos forrást felkeres, hogy szomját enyhítse, tehát csak a forrás mellett kell elhelyezkednem, ami lehetséges. Ennek az oksági viszonynak köszönhetem a holnapi napra való megnyugvástomat.

Hogy a kíváncsiság megvan-e minden emberben s ha megvan, milyen mértékben van meg, azon vitatkoznak. Bizonyos fokban meg kell lenni, hogy azon oksági összefüggéseket bírassák, amelyek a megélhetés eligazodásaihoz szükségesek. Az oksági viszonyok statuálása vitális jelentőségénél fogva általános tünetmény. Vannak, akik a vallást a kauzalitás keresésére való ösztönből (helyesebben: valami ösztökél bennünket a jelenségek szükségszerű kapcsolatainak a felkutatására) vezetik le. Tartsuk függőben ítéletünket e levezethetőségre vonatkozólag, annyit mindenesetre megjegyezhetünk, hogy általános jelenségre hivatkoznak, illetve olyan jelenségre, melynek az emberi természetéről alkotott szükségszerű fogalmaink értelmében általánosnak kell lenni. Kezdetben az intellektuális érték vagy tisztán praktikus vagy az intellektuális értéket pótolja a vallási érték. A vallásnak is van intellektuális eleme, de egészen más lény egű, mint az, amit az intellektuális elemről mai tudásunk szerint gondolánk, helyesebb tehát vallási elemnek neveznünk. PL az, hogy Isten- teremtette a világot, nem intellektuális, hanem vallási érték. Theológiák naiv kísérlete lát még ott is intellektuális értéket, ahol a tulaj donképeni megismerés megszűnt és a vallás nyugtatja meg a kedélyt a maga sajátos értékével, tehát ahol szó sincs intellektuális értékről.

Valószínű, hogy a kezdeti állapotok értékelései a praktikus, hedonisztikus, morális, intellektuális és vallási értékek össze-visszasága volt olyan értelemben, hogy a vallási érték valamennyivel kapcsolódhatott és egyiket-másikat pótolta is. A vallás pótolta a tudást, de az intellektuális érték kezdettől fogva hadilábon állt a vallási értékkel. A mítoszok felelnek az ember izgató problémáira, de a gondolkodó embert nem tudják tartósan kielégíteni. Ezt leginkább mutatja a mítoszok tartalma; nem az emberi komolyság nyilvánul meg bennük, hanem a csapongó és játékos fantázia, Valami, ami lassan-lassan *érdek nélkül* gyönyörködtette a hallgatóit, tehát a fejlődés menetén az esztétikai értékelés terepére jutott, ellentétben a vallási és intellektuális értékelés komolyságával. A vallási értéket mindig komolyan vették, mert fejlődése menetén redukálta azon igényeit, hogy a tudomány által megoldott problémákra is feleljen és mindinkább a morális értékelés vált benne jelentékeny tartalommal. De azért kollíziók mindig voltak és mindig lesznek, mert komoly értékek küzdenek egymással. Az intellektuális értékelés ugyanazt célozza, mint a vallás, hogy t. i. az ember a maga talpán meg tudjon állni, de míg a vallás transzcendentális segítségtől várja a támogatást, a tudomány ezt a segítséget nem várja, sőt kizárja. A vallás természetes gyermeke a csoda, a tudomány a csoda ellen küzd, mikor azt hangoztatja, hogy a szigorú kauzalitásnál fogva ez a világ épen nem az esélyek, hanem a szükségességek világa. Ami történik, az egy vagy több megelőző történésben bírja létezésének elégséges és szükséges alapját. Azért nem helyes az a beszéd, hogy a tudomány elvezet az Istenhez vagy eltérít tőle; sem el nem vezet, sem el nem térít, mert ezt a fogalmat nem is ismeri, kívülről kapja, ugyanaz az emberi természet, mely e tudománynak hordozója, a vallásnak is megteremtője. Az intellektuális értékelés

lényünknek csak egyirányú megnyilatkozása, erőérzésünk fokozása, de ugyancsak erőérzésünk fokozása, mégpedig hatékonyabb fokozása a vallási értékelés. Azt szokták mondani Goethevel, hogy a valóság osztva az értelemmel, nem megy fel maradék nélkül, ott van a kedély, mely megteremti a vallást. Ez a mondás feltételezi, hogy az intellektuális érték nem kedélyünknek, akaratunknak az értéke, hanem tisztán értelmünké, míg a vallás nem az értelemnek, hanem az érzelemnek a dolga. A benne rejlő pszichológiai tévedést az okozza, hogy az intellektuális érzelmek, az intellektuális értékelés is gyenge tónusú a vallás erős emocionális jellegével szemben, de amint kétségtelen, hogy a vallási érték intellektuális értékkel is kapcsolódik, úgy ez intellektuális értékelés is tartalmaz emocionális elemeket. Az élet akarása, az erőérzés fokozásának lehetőségé az intellektuális érték. Az élet megtarthatása és gazdagíthatása adja kifejlődhetésének értelmét s a vallással való konfliktusa is onnan van, hogy a vallási érték is az élet fenntarthatását és gazdagíthatását célozza. Épen azért az igazság és hamisság is eredetileg biológiai jelentőségű fogalmak, pedig az intellektuális értékek szélsőségeit, eminens pontjait jelzik.

Erre vonatkozólag figyelmet érdemelnek SIMMELNEK szavai.¹

Meg vagyunk győződve arról — mondja SÍMMELEL, — hogy a létezőről való minden képzetünk különös fizikai-pszichikai organizációk funkciói, amelyek azt semmiképpen sem tükrözik vissza. A különböző organizációk (rovar, sas, a mienk) vilásképeinek mélyrehatóan különbözőknek kell lenniök, ahonnan azt kell következtetnünk, hogy azok egyike sem rajzolja le a pszichikain kívüli világtartalmat az ő magában létező objektivitásában. Az így legalább negatív karakterizált képzetek azonban csak föltevésék, materiálék, direktívák

¹ SIMMEL, id. mű, 68. s köv. 1.

praktikus cselekvésünkre nézve, amely által mi a világgal, amint relatíve függetlenül fennáll szubjektíve meghatározott képzetalkotásunktól, vonatkozásba lépünk: bizonyos visszahatásokat várunk tőle a mi ráhatásainkra és a világ ezt szolgáltatja is nekünk legalább nagyjában és egészében a helyes, azaz nekünk hasznos módon, amint ugyanilyeneket az állatoknak is szolgáltat, amelyeknek viselkedése ugyanezen világról teljesen elütő képek által van meghatározva. Tehát a cselekedetek, amelyek olyan képzeteken alapulnak, amelyek az objektív létezővel semmiféle egyenlőséget nem bírnak, ebből mégis a kiszámíthatóság, célszerűség és odatalálóság olyan eredményeit nyerik, hogy az objektív viszonyok azon ismereténél, mely magukban ismeri meg őket, se lehetne nagyobb, míg a „hamis” képzetekre következők ránk nézve reális károsodásokban végződnek.

Mit jelenthet mármint az „igazság”, amely az állatokra és miránk nézve tartalmilag egészen különböző s amellet az objektív valóságot épen nem fõdi s amellet oly biztosan elvezet a kívánt cselekedeti következményekhez, mintha ez utóbbi eset forogna fönn? Ez a következő föltevással látszik megmagyarázhatónak. Az organizáció különbözősége kívánja, hogy minden faj, hogy magát fõnntartsa és lényeges életcéljait elérje, egy bizonyos, másoktól eltérõ módon praktikusán tartozik viselkedni. Hogy egy cselekvés, melyet egy képzetalkotmány kísér és meghatároz, a cselekvõre nézve hasznos következményekkel bír-e, még semmiképen sem dönthetõ el ezen képzet tartalma után, akár fedi az abszolút objektivitást vagy sem. Az inkább egyedül attól fog függni, hogy ez a képzet mint az organizmuson belüli reális folyamat milyen eredményre vezet, a többi fizikai-pszichikai erõkkel való együttmûködésében és az organizmus különös életkövetelményeire való tekintettel. Ha mármint az emberrõl azt mondjuk, hogy életfõnntartólag és — fejlesztõleg csak igaz képzetek alapján cselek-

szik, — mit jelentsen ez az *igazság*, amely minden tudattal felruházott fajra nézve más és egyikükre nézve sem a magukban levő dolgoknak a tükörképe, lényege szerint mást, mint épen azt a képzetet, amely az egész speciális organizációval, erőivel és szükségleteivel való összefüggésében hasznos következményekhez vezet? Eredetileg nem azért hasznos, mert igaz, hanem megfordítva: az igaznak tiszteletreméltó nevével azon képzeteket ruházzuk fel, amelyek mint reális erők vagy mozgások bennünk hatékonyak, bennünket hasznos viselkedésre indítanak,¹

Akár elfogadjuk SÍMMEL gondolatmenetét, akár nem, az kétségtelen, hogy az igazság mint érték erőtudatunk értéke. Az igazságnak intellektuális értékjellege amúgy is későbbi fejlemény s a tudomány kifejlődésével kapcsolatos; az első az erkölcsi és vallási igazság, melyek ma is praktikus jelentőségűek. Innen van, hogy a vallást is a pragmatizmus érti meg legjobban. Az igazság mint intellektuálisztikus érték a matematikán nyugvó spekulációkon fejlődött ki s mikor abszolút igazságról beszéltek, akkor is a matematikai analógia kísértett. Az újabb matematika a SÍMMEL-féle felfogásnak kedvez. Pszichológiai kutatásunkban az intellektuális értékelést nem is értelmezhetjük másként, mint a *savoir pour prévoir-ral*. Az erőérzés fokozása akárcsak a vallásban, etikában stb. csak más módon. Az értékelő alany ugyanaz, tehát az értékelés pszichológiai alapja is ugyanaz, de az értékelő alany a valósággal szemben más vonatkozását fejezi ki, ezért az érték is más; intellektuális érték. A megismerést épen nem a megismerésből, hanem az élethez való akarásból vezetjük le, a megismerési értéket pedig az erőérzés értékei gyanánt értelmezzük.

Fejtegetéseinkből következik, hogy az a filozófia, mely a dolgok lényegét véli megismerhetni, ezzel a

¹ SÍMMEL a gondolatot tovább vizsgálja, 70. s. köv. 1.

pszichológiai fejtegetéssel ellentétben áll. Intellektuális jellege van s nem veszi észre, hogy koordinált értékekből abszolút értéket levezetni nem lehet. A lelki életet szükségképen statikusan gondolja el s nem dinamikusán, amint azt az értékelmények pszichológiája teszi. Nem veszi észre, hogy fogalmaink is dinamikus jellegűek, eligazodást szolgálnak és az eligazodhatóság akarásából származnak, nemleképezései a valóságnak s az adaequatoria igényt nem tarthatnak. Nem azt akarjuk mondani, hogy a tudás szekunder jellegű, ellenkezőleg, az akarat értékeként felfogva sem nem primer, sem nem szekunder, hanem koordinált érték, mely éppen koordinált mivoltánál fogva nem pótolható.

De ezek a fejtegetések már a vizsgálódás új útját jelzik, amelyet nem helyezhetünk el túlnyomó részben pszichológikus vizsgálódásaink keretében. Ilyen s más hasonló természetű problémákra az *értékelés filozófiájának logikai feladatai* című fejezetünkben akarunk feleletet adni.

A következő fejtegetés az értékelés pszichológiai jelentőségének kiegészítéseként a figyelem és akarat általános pszichológiai problémáival akar az értékelés kapcsán foglalkozni.

Az értékelés jelentősége az általános pszichológiában.

Az értékelést az erőérzés fokozásával, az erőérzés tudatosságával értettük meg; mások az érzelemmel általában, vagy a szükségletekkel magyarázzák; ALEXANDER az életérzés fokozásával. Nyilvánvaló, hogy itt olyan kifejezésekkel van dolgunk, amelyek rokonértelműek s hogy ezek közül mégis az erőérzést választottuk, azt az eddigi általános s az értékelések részletezésénél szétszórta előforduló megjegyzéseken kívül tüzetesebben is meg kell okolnunk.

Ami az érzelmet illeti, ezt a gondolkodástól és akarástól megkülönböztetjük, de kísérő jelensége lehet a gondolkodásnak és akarásnak is, mert gondolkodás és akarás közben is magunkat érezzük. Biológiai jelentőségük az, hogy a kellemes érzelmek jelzik, hogy valami az organizmusra nézve fenntartásszerű, azt fejleszti, míg a kellemetlen érzelmek az ellenkezőt jelzik. Az érzelmekben immanens értékelés rejlik s azt a lélek a létért való küzdelemben arra használja, hogy az objektív dolgokat a fenntartás érdekében helyesen akceptálja. Hogy az értékelés objektívált érzelem, arra már utaltunk. Ha valamire azt mondjuk, hogy szép, jó, az nem a dolgok sajátosságának, hanem minmagunknak a kifejezése. Kétségtelen, hogy sok értékelést megmagyarázhatunk az érzelemmel, de nem mindent. Az objektív és szubjektív értékeken való disputa is az érzelmi magyarázatból ered. A gyermek előtt a csukamájolajnak nincs értéke, mert kellemetlen érzelemmel

tölti el, pedig gyenge szervezetének kellene. Ilyen egyszerű példák alapján mondják egyes kutatók, mint MATZAT, MÜLLER-FREIENFELS, hogy különbséget kell tennünk szubjektív és objektív értékek közt. S az értékelésről egy formalisztikus pszichológiát konstruálnak, amidőn az említett példát (nem épen ezt a példát emlegetik, de ehhez hasonlót) tovább így fejtegetik: A gyermeket szülei veréssel fenyegetik, ha nem issza meg a csukám aj olaj at, de a verés nagyobb fájdalom, mint a gyógyszer bevéve, tehát ezt választja, mert ennek a másikhöz viszoixyítva bizonyos pozitív érzelmi többlete van (a matematikai analógiára: — 5 — (— 8) = + 3), tehát érték lesz. A tényállás az, hogy a csukamájolaj, vagy akárminy orvosság sem magában véve, sem valami nagyobb kellemetlenség elkerülhetésének föltételeként nem érték, értékke válik, ha a gyermek is arra a belátásra jut, amire a szülei eljutottak. Akkor pedig *kellemetlen mivolta dacára* is érték lesz, mert a test egészségét mozdítja elő, tehát az erőérzést fokozza. Az érzelem mint értékelési alap felmondja a szolgálatot, ahol negatív érzelmű dolgokat értékelünk; mert kétségtelen, hogy ilyeneket is értékelünk.

Az érzelem tulajdonképeni erejét az életfenntartástól nyeri, mérvnek kifejezője tartozik lenni. Érdekes, de való, hogy a fenntartás biológiai fogalma itt sem elégít ki. Mutatta az aszkézis, mint vallási érték s a szentek életrajzának analizálása. Ellenben az erőérzés tokozása lehetséges az aszkézis által, mert erőérzésünket nemcsak a test mindenkori állapota határozza meg, hanem gyakran, néha túlnyomó részben, sőt ritka esetekben kizárólag intellektuális elemek. Az aszkéta *több* élete intellektuális vallási érték. Ezért helyes *emotionális gondolkodásról* beszélni, de ez a fogalom nem pótolhatja a tudattalan értékeléseket, amelyeket az erőérzés tudattalan fokozásával megérthetünk.

A szükséglet eminenter ökonomikus fogalom s onnan jutott át az értékek filozófiai vizsgálatába, ahol az alkalmazása némi nehézségekbe ütközik, de kellő értelmezéssel használhatjuk. Használata bizonyos értékeléseknél azonban felmondja a szolgálatot. Pl. az esztétikai értékelésnél a szükséglettel nem sokat mondunk. Ha azt állítom, hogy Murillo kenyeret osztó Madonnája tetszik nekem, hogy műremek: ezt az értékelést nehéz lesz a szükséglettel megértenem. Ellenben a művészi *munka* észlelése, a kompozíció egysége, a színek alkalmazása, a művész képessége alakjaiba életet, sőt vallási életet önteni, mindennek, mint *egy* hatalmas erőnek a kifejezése az én erőérzésemet is fokozza. Egy *nem átlagember* megjelenése — s hogy nem átlagember, azt ez a kép mutatja, amire ránézek — fokozza erőérzésemet, mert a nem átlag embert épen erejéről, illetőleg erejének megnyilvánulásáról ismerem meg. A szükséglet mindig az erőérzés fokozását jelenti, de az erőérzés fokozhatása szükséglet nélkül is történhetik.

Végezetül az életérzéssel kell fogalmunkat vonatkozásba hozni. Az erőérzés is életérzés, de nem minden életérzés erőérzés. Az életérzésnek megkülönböztetjük egy statikus és egy dinamikus fogalmát. Az életérzés minmagunk érzése, illetve minmagunk milyenségének a konstatálása, az élménye a fejlődhetés hozzágondolása nélkül: statikus életérzés; ha ellenben magunkérzését olyannak éljük át, melynek változnia, *több-nek* lennie kellene: dinamikus életérzés. Az értékelést megérthetjük az életérzéssel, de akkor a dinamikus életérzést kell alatta értenünk, mely valami mozgásérzésé, mozgásé, in potentia vagy actu, de nem stagnálásnak az élménye.

Ezért ragaszkodunk álláspontunkhoz s az értékelést az erőérzéssel akarjuk megérteni.

Az erőérzés mint az értékelés magyarázója, egyszerűs mind a lelki élet bizonyos alapjelenségeinek is

magyarázója, amelyek kimerítő vizsgálata a lélektanban, mely nem funkcionális lélektan volt, nem történetelt meg, illetve pusztán formális volt. Az értékeléssel, illetve az erőérzés fokozásával ezek a jelenségek *érthető* s formális magyarázatuk tartalmát is nyer.

Ilyen jelenség a *figyelem* és az *akarat*. Az erőérzés fogalmának bevezetése mindakettőnek a megértését célozza azáltal, hogy jelentőségükben értjük meg őket.

A *figyelem* a tudat körének szűkítése, a szűkítést az akarat végzi, amennyiben bizonyos elemeket a tudatban kiemel, másokat pedig hagyja, hogy ha nem is vesznek el, összképpé, összbenyomássá olvadjanak össze. Mint jeleztük, ezt a kiválasztó tevékenységet az akaratnak tulajdonítják. De ez nem szükségképeni. Egy hirtelen támadt s a meglévő, *jelenleg folyamatos benyomásokhoz viszonyítottan* erős benyomás éri a lelkemet: (egérzörgés éjjel a szobámban) arra figyelek, ha gondolkoztam valamin, akkor gondolatmenetem megszakad s az új benyomáshoz új gondolatkomplexum fűződik, vagy nem is fűződik mindjárt: elképedek s csak percek múlva térek magamhoz és gondolkodom az új benyomásról. Azért figyelek az ilyen benyomásra, mert organikus értéket jelent nekem, fontossággal van szerveztem javát vagy kárát illetőleg. Erőérzésemet fokozza vagy csökkenti. Ami az egyén- vagy fajfenntartását előmozdítja vagy csökkenti, arra figyelek. Ezt máirégen észlelték s magyarázata a mi magyarázatunkat magában foglalja.

De figyelek egy metafizikai elméletre. Azért figyelek, mert annak olvasása kellemes érzélemmel tölt el? Igen, de az érzelemnek mi itt a biológiai jelentősége? Itt is az egyén fenntartását jelzi? Aligha mondhatjuk ezt bizonyos erőszakoskodás nélkül. Ellenben: figyelek a metafizikai elméletre, mert — ha mást nem — tanultságomat fokozza s ez az erőérzés fokozását jelenti. A metafizikai elmélet érték.

Figyelek arra, ami érdekel. Mi az, ami érdekel? Ami erőérzésemet pozitíve változtatja, ami értékes előttem. Ami értékes, az erőérzésemet fokozza s ez a fokozás tartamot jelent, tehát a *tartós* figyelemnek magyarázója.

Az ösztönt organikus értékelésnek is mondhatjuk, Ha pedig az akaratot úgy fogjuk fel, mint előrelátóvá lett ösztönt.¹ akkor az erőérzéssel értelmezhetjük. Az erőérzés dinamikus fogalom; mozgásban, cselekvésben megnyilvánuló vagy megnyilvánulható életérzés. Ha erőérzésem fokozása cselekvést vált ki, akkor akarok valamit. Ez természetes is, hiszen az akarás nem egyéb, mint egy érték statuálásának a kifejezése vagy annak következménye. Tehát miért nem vezetjük vissza az értékelést akarásra ? Mert erőérzésem fokozása megtörténhetik akarás nélkül is, de az akarás az erőérzés fokozása nélkül nem. Az akarást illetőleg EIBOT véleményét osztjuk, hogy az akaratot csak az érzelem mozgatja meg, olyan érzelem — tesszük hozzá, — mely az erőérzés fokozását jelenti. Beszélhetnek a lusta fiúnak kötelességtudásról, nem moccan meg az ágyában, de ha valami úton-módon hiúságára appellálnak, mindjárt kiugrik onnan. A hiúságra appellálni = erőérzést fokozni s ez akarást jelent. Ellenben Pythagoras tantétele nekem érték, intellektuális érték, erőérzősemet fokozza olyan értelemben, mint a fentebb említett metafizika olvasása, akaratomhoz nem sok köze van. Már nem akarhatom megismerni, mert már ismerem.

Az erőérzés bevezetése — de csak abban az általános értelemben, mint jeleztük — a lelki élet tényezőinek közelebbi megértésére vezet. Bizonyos pszichológiát ismernünk kell, hogy egy újabb, a meglévő fogalmak ismeretét feltételező fogalommal a régieket is újra értelmezhessük. Az analizálásnak mindig csak úgy van értelme, ha az egész emberből akarjuk a lelki

¹ EBBINGHAUS . Abriss der Psychologie. ² Leipzig, 1909. 79. 1.

élet egyes nyilvánulásait megismerni; a modern lélettannak egyik főhibája abban van, hogy mindig az embertől is absztrahálni akar, midőn az egymást át meg áthatoló lelki jelenségeket izoláltan vizsgálja. Az absztrakció a konkrét valóságról egészen megfelekezni látszik, pedig csak a konkrét valóságnak van intellektuális értéke a pszichológiában. Az erőérzés fogalma is bizonyos értelemben az egész lelki életre appellál, hogy aztán vele a lelki élet bizonyos magasabb nyilvánulásait egyenként felfoghassuk.

Feladatunkat még nem oldottuk meg, a következőkben kell rámutatnunk, hogy milyen sajátos problémákat jelent az értékelések pszichológiai értelmezése s hogy ezen értelmezés alapja lehet-e az új fogalmazási problémák tudományos megoldhatásának.

Az értékelés filozófiájának logikai feladatai.

Az értékelés filozófiája alatt a problémák két csoportját gondoltuk el: az egyik az értékelmények pszichológiájával foglalkozott, mint pragmatisztikus vagy voluntarisztikus pszichológia, a másik azt a kérdést tűzi ki: *hogyan lehetségesek egyáltalán értékítéletek?* Ez a főprobléma ismét alcsoportokra oszlik s a vallásfilozófia, ethika stb. lehetőségét és mineműségét vizsgálja. Másszóval már *a priori* feltételeztük, hogy a pszichológiai vizsgálódás nem kimerítő s talán nem is elégséges az értékek filozófiai vizsgálatánál. Mindenekelőtt ezt a körülményt kell vizsgálatnak alávetnünk s lehetőleg precíz fogalmi definíciókkal tisztázni a tudományos kutatások jellegét s azután egymáshoz tartozandóságuk mineműségét megállapítani.

A pszichológia nem adhat egyebet mint jelenségeket leír s azok kauzális összefüggéseit kikutatja vagy jelenségeket leír s azokat értelmezi, mint a lélek funkcióit fogja fel. A pszichológia nem tudja, hogy mi az érték, csak tudomásul veszi, hogy bizonyos jelenségeket értékélményeknek lehet neveznünk s ezen jelenségek gyűjtőfogalma alatt egy-egy csomó homogen természetű jelenséget megvizsgál s megállapítja, hogy a lélek milyen működésének felelnek meg. Ilyen szempontból értékélmény a fetisizmus, a monotheizmus, a kereszténység vagy a judaizmus, vagy a spiri-

tizmus és teozófia. Ezek a lélektannak mind vallási értékélmények csoportjainak összefoglaló nevei, mert amit vallási értékelésnek neveztünk, az valamennyire ráillik. Ezen értékelések egy szempontból, t. i. a *helyesség* szempontjából nagy különbségeket mutatnak. S a *helyesség* gondolata egy szükségképeni gondolat, melyet nem kell megtanulni, már az individuális tudatban is felmerül. Az értékelések mindig egyetemes érvényű értéket akarnak kifejezni. A vallás a fetisimádóra *a vallás* vagyis a helyes vallás és minden más vallás nem helyes neki, a kereszténység is védi egyetemes vallási értékjellegét, de ugyanígy a többi vallások is. Azt lehetne mondani, hogy már az individuális tudatban ott settenkedik az abszolútum fogalma. Kell tehát valami módnak lenni arra nézve, hogy az értéket, mint ilyent felismerjük, mert amit a pszichológia nyújt értékfogalom címen, az nem értékfogalom.

Ezt a módot a filozófia nyújtja speciell a transzcendentális filozófia.¹ Arra a kérdésre ad nekünk feleletet, hogy hogyan s egyedül milyen feltételek mellett lehetséges, hogyan vagyunk feljogosítva valamely teoretikus vagy praktikus értékítéletet *objektív* elismerés, helyesség, normatív általános érvényesség igényével felállítani ?

Különbség van, különbségnek kell lenni az individuális vélemény s az objektív igazság közt. Lehet, hogy az individuális igaznak tartás fedi az objektív igazságot, de az objektív igazság nem függ az individuális igaznak tartástól. Az igazságnak ideális léte van s ha nem ismerik fel, ez csak azt jelenti, hogy nem realizálódott, de ideálisan létezik. HUSSERL az igazságot a skolasztikának megfelelően vonatkozásba hozza a léttel. Mert — szerinte — semmi sem létezhet, hogy vagy így, vagy úgy ne létezzen; és hogy van és így vagy úgy van, az épen a magánvaló igazság. De

¹ LIEBMAN: *Gedanken und Tatsachen*. Strassburg, 1904. 379. 1.

az igazság örök és időfölötti.¹ Még helyesebb⁵ PAULER Ákossal azt mondani,² hogy „a logikai érvényesség és a lét nem zavarandók össze. Ép mert mind a kettő sui generis valami, egymást nem támogathatják, mert úgy-szólván két különböző dimenzióban mozognak. Az ész érvényessége mást jelent, mint valami létező realitását, így az igazság érvényessége is lényegileg független minden léttől. *A ralódi értékek világa nem keletkezik s nem múlik el, hanem érvényes, illetőleg valóban értékes.*” A gondolat súlya igazolja, hogy: ugyanezt PAULER ismételtelen kiemeli s egyszersmind a naiv pszichologizmus tévedésére is rámutat, midőn a következőket mondja: „Csak bizonyos párhuzamot állapíthatunk meg az érték s szellemünk alapfunkciói között, de ez nem adhatja meg majd értékelésünk *helyességének* az okát, hanem csak az értékelésnek mint empirikus folyamat szükségképességének az indokolását.⁴ Az érvényesség természeténél fogva független minden léttől — s így az ítézés pszichikai folyamatától is, — ép mert *mást* jelent, mint valaminek a létezését. Az igazságot megismerjük, de nem teremtjük s a róla való ismeretünk viszonylagos, de nem maga az igazság, mely függetlenül megáll sajátos érvényességében, akár elismerik

¹ HUSSERL: *Logische Untersuchungen.*² I. 228. 1. es 130. 1. Id. GEYSER: *Xeue und alte Wege der Philosophie.* Münster. 1916. 7. 1.

² PAULEK: *Az eihikai megismerés természete.* Budapest. 1907. 11). 1.

³ PAULER, i. m. 23. és 28. j.

⁴ PAULER is elismeri tehát a funkcionális értékpszichológiai vizsgálat jogosultságát, csak a pszichologizmus ellen védekezik. Ezt a fel-fogását teljesen osztjuk s egyszersmind okulásul szolgálhat a szintén a pszichologizmus ellen védekező MÜNSTERBERG nem egészen indokolt állás-foglalásával szemben a voluntarisztikus pszichológiát illetőleg. MÜNSTERBERGÉK épen amerikai példák mutathatták volna meg, hogy a pszichológiai vizsgálódás egyes területein (pl. valláspszichológia) a voluntarisztikus lélektan kutatási módja elengedhetetlen, ha használható eredményekhez akarunk jutni. Munkabíró elveket az említett területen csat a pragmatisztikus lélektan ad. ezt LEUBA kelleőleg igazolta. Ami PAULER és MÜNSTERBERGHEG egyezéseit illeti a pszichológia axiológikus szerepére nézve, talán épen a magyar filozófiatörténet szempontjából nem lesz érdektelen feljegyeztünk, hogy PAULER könyve egy évvel *előbb* jelent meg, mint a sokat idézett *Philosophie der Werte.*

az emberek, akár nem.” Ebből következik, hogy az objektív igazság a szubjektív vélekedéssel olyan viszonyban van, hogy föltétlen elfogadást, elismerést parancsol. Az igazság a tiszta észnek a tartalma, mely az individuális ész fölött van. A tiszta ész nem is egyéb, mint az érvényes észelvek összessége. Például az ellenmondás elve, mely azt mondja, hogy e két ítélet $2 \times 2 = 4$ és $2 \times 2 = 5$ egyszerre nem lehet igaz, hogy tehát valamit egyszerre helyesnek vagy nem helyesnek tartani nem lehet, nem függ attól, hogy A. B. C individuumok elfogadják-e vagy sem, ezt el kell fogadni mindenkinek. ARISTOTELES épen erről az axiómáról (princ. contradictionis) mondta, hogy valamennyi más axiómának az alapja. A relativizmus tehát jogosulatlan, mert ami érvényes, az mindig érvényes s nem azért érvényes, mert az individuális élményekben megvan. Amint az érvényesség független az individuumtól, úgy a valódi érték is független tőle. A logikában érvényesség és érték összeesik, az etikában, esztétikában stb. csak értékről beszélünk. Ne tévesszük össze a történeti fejlődést az elvek értékével. Épen az elvek értékének ismerete képesít a történeti s egyúttal pszichológiai vizsgálódásra. Az etikának, esztétikának is van empirikus alapvetése, de már ez az alapvetés az értékek ismeretét feltételezi. Az empiria mindig arról számol be, hogy az emberek mit tartottak értékesnek koruk kultúrfeltételei alapján, az ethika stb. azt mondja, hogy mit kell értékesnek tartani. A régi és modern ethika közt épen abban rejlik a különbség, hogy a régiek pszichologizmusuknak megfelelően az ember vizsgálatából indultak ki. Innen akarták azon kötelességeket definiálni, melyek ráháramlanak. így származott a gondolat, hogy a természetnek megfelelően kell élni, vagy a természeti képességeket kiművelni úgy, hogy a legfőbb célok megvalósíthatók legyenek. De az ember természeti, pszichológiai ismerete a jót és rosszat

egyaránt lehetségesnek tünteti fel, az ésszel megfelelőnek mutatja. Az erőérzés ethikai fokozásának, tehát az ethikai értékelésnek különböző lehetőségei vannak. Egészen általánosan a darwinizmus etikája nem ethika. Tudvalevő, hogy KANT nem az emberből indult ki, hanem a cselekvésből és a cselekvést nem tárgya szerint fogta fel, hanem formálisan, így származott ismert ethikai formulája. Az ethika deduktív tudomány lett, az ethikai értékek tudománya, melyek realizálását az individuális lelkiismeretnek mint célokat nyújtja át. Természetesen nem kell az etikának egy alapelvet felállítani, az egység intellektuális érték s az ethika nem nyer vele semmit. Az empirikus alapvetés nélkülözhetetlen s itt az értékpszichológiai kutatás támogatja az ethikai vizsgáldást, de az ethikai értékekről mint ilyenekről nem szól az empiria.

Ugyanígy vagyunk a vallási értékelés pszichológiai vizsgálódásaival, midőn azt kérdezzük, hogy mi hát e vallási jelenségek igazságtartalma? A vallástudomány számára tehát a valláspszichológia nem ad kimerítő feleletet, hanem kiutal az ismeretelméleti problémára. Az igazságtartalom kérdése mindig az érvényesség kérdése, melyet logikai s általános fogalmi vizsgálódásokkal lehet eldönteni.¹ Ha a vallásézés az önerőérzésnek fokozását jelenti, akkor ugyanazt jelenti, hogy a vallásos individuum alkalmazkodása a környezethez és a lét föltételeihez tökéletesebb, mint a nem vallásos egyéné, de az alkalmazkodás mineműségéről, a tulajdonképeni vallási értékről nem ad felvilágosítást még akkor sem, ha egészében a teleologizmus gondolatát elfogadjuk. Tehát az észből kell kiindulnunk. Az apriorikus racionalizmus mondhatja csak meg, hogy az empirikus pszichológiai alapjelenségek nagy változatosságában (melynek ismeretét tehát feltételezi, valláspszichológia

¹ V. ö. TROELTSCH: *Psychologie und Erkenntnistheorie in der Religionswissenschaft*. Tübingen, 1905. 18. s köv. 1.

tehát kell a vallásfilozófiához) mit lehet érvényesnek tekinteni. Az empirikus anyagot az észtvörvényekkel vonatkozásba kell hozni, hogy azt, ami szükségességgel bír, elkülönítsük attól, ami nem bír szükségességgel. Az észben bízni kell, gondolkodás nélkül el nem lehetünk, az észben való bizalom az ész használata által igazolódik. Azonban fontos TROELTSCH megjegyzése, hogy „a tudati törvények megszilárdítása, amelyekben a tapasztalást előhozzuk, ezen törvényeknek magából a tapasztalásból való előhozása, a tapasztalásban tartalmazott észnek az őt kivonó analízis által való önmegismerése. De akkor végtelen s mindig csak közelítésben megoldható feladat. A pusztán pszichológiai — tényleges és logikai — szükségszerű szétválasztás sohasem fog tökéletesen sikerülni, hanem mindig kételyt hagy hátra; csak meg lehet kísérelni; hogy a kétségesnek a területét mindig szűkebbre vonjuk”.

Tehát a vallás területén is szigorúan elkülönítendő a pszichológia a logikától, de egymásra utaltságuk ki van mutatva,¹ nem úgy mintha az értékek a pszichológiából levezethetők lennének, hanem annyiban, amennyiben a logikai funkció empirikus alapvetést tételez fel.

Hasonló vizsgálódást végezhetnénk az esztétikára is, de ott is csak arra az eredményre jutnánk, hogy a szép épúgy érték, mint az igaz vagy jó, tehát a pszichológiai kutatás nem határozhatja meg a szép normatív tudományát. Az értékelés filozófiája jogosan tartalmazza tehát az *értékelés ismertetése* mellett az *értékelés értékelését* is, mint olyant, amely az értékelés pszichológiai ismertetésétől különálló feladat. S e helyen nyer igazolást az az eljárásunk is, hogy miért helyeztük az

¹ „Die rationale Reduktion der psychologischen Tatsachen der Religion auch in ihnen waltende allgemeine Bewusstseingesetze ist eine beständig neu aus dem Studium der Wirklichkeit aufzunehmende Aufgabe und folgt der Bewegung der naturwüchsigen Religion nach, um ihr den rationalen Grund erst zu finden etc.” TROELTSCH i. m. -VI. 1.

értékelések ismertetésénél a fősúlyt a vallási, ethikai, esztétikai és intellektuális értékelésekre. Már előrevetette a fényét az értékelések értékelési tudományából az a felfogás, hogy filozófiai hedonika nincs, hogy valódi érték csak három van: az igaznak, jónak és szépnek az értéke; a kellemesnek és kellemetlennek, hasznosnak vagy károsnak körében a magasabb fajtájú értékelés nem lehetséges. Itt a tényleges értékelés jogosultságáról fölösleges vitatkozni. De az igaz, jó és szép értékeinél, úgy az individuális tudaton, mint a történeti fejlődési! ösztudaton felül kell tudni emelkedni a normál tudatig, amelyre nézve ezen értékek épen az értékek.¹ Ezek közelebbi vizsgálata feladatunkon kívül esik s a logika, ethika, esztétika s a valamennyi értéket *egyesíthető* vallásfilozófia normatív tudományát alkotják. *Jelen tanulmány tehát csak bevezetésül szolgál a normatív tudományóliha.*

¹ WINDELBAND: *Einleitung in die Philosophie*. Tübingen. 1914. 251. 1.

Függelék.

Az értékelés pedagógiai jelentőségének vázlatja.

A nevelés feladatát eddigi terminológiánknak megfelelően úgy fogalmazhatjuk, hogy *az objektív értékeket kell úgy közölni, hogy azok az erőérzés fokozását jelentsék.* Ebben a meghatározásban bennfoglaltatik, hogy a nevelés célja az objektív értékek elfogadtatása, de nem pusztán megtaníttatása, mert a puszta ismeretközlés még nem jelenti, hogy az értékek, mint ilyenek mentek át a növendék tulajdonába, azaz erőérzésének fokozását s megfelelő cselekvési készséget biztosítanak. A következőkben megkíséreljük a pszichológiai vizsgálódásunkat a pedagógia szolgálatába hajtani és pedig úgy, hogy a gyakorlat számos, jó sikerrel használható megfigyelését általános formulákban egységesebben kifejtessük.

A nevelés nemcsak erkölcsi nevelés, mint közönségesen mondani szokták, hanem erkölcsi, esztétikai, intellektuális és vallásos nevelés. Az értékek a növendék előtt nem értékeszmék, nem gondolatok, mert mint ilyenek a serdülő korban éppen nem értékek reá nézve, hanem értékhordozók tulajdonságai. Tehát az erkölcs az erkölcsös ember cselekvési módja, jelleme, élete: a szép az ilyen módon bemutatott tárgyak tulajdonsága; az igazság kezdetben teljesen morális érték s igazságosságot jelent, később a matematika tételein ismeri fel az igazság értékét; a vallás a nevelő vallásossága. Az értékhordozó jelent elsősorban értéket, mert a gyermek erőérzését az élő reprezentáló ébreszti fel s fo-

kozza. Innen is megérthetjük, hogy az esztétikai értéknek miért van kezdetben csekélyebb jelentősége; hiányzik az élő értékhordozó s mikor ezt feltalálják, akkor az esztétikai érték át meg át van szöve szexuális vonatkozásokkal. Az intellektuális érték egyelőre ismeretszerzést jelent s az intellektuális értéket itt is kezdetben az értékhordozó jelenti, míg — mint említettük — az igazság értéke a matematikai tanulmányokban lesz kereshető.

Mivel az érték elsősorban az értékhordozótól függ, *a nevelés első kelléke a jó nevelő*, a nevelő egyénisége. A nevelési munkákban beszélnek a nevelő szuggesztív hatásáról, melyet növendékeire gyakorol; nem tagadjuk van ebben igazság, de miért vegyünk fel magyarázó alapul egy olyan jelenséget, mely maga is magyarázatra szorul, mikor pszichológiai tényként fogadhatjuk el az értéknek az értékhordozó által való erőfokozó hatását. A nevelő elsősorban morális tulajdonságaival hat, mert a vallás is morális jellegével hat e korban, de ha a nevelő tanító is, akkor mint intellektuális értékhordozó is számításba jön. Azt szokták mondani, hogy a jó nevelőnek tekintéllyel kell bírnia; ezt mi nem így fogalmazzuk, hanem a jó nevelőnek valóban értékhordozónak kell lennie s akkor tekintéllyel bír. A tekintély pszichológiailag nem jelent mást, mint erőforrást, mert az olyan tekintély, amely a mi erőforrásunkat nem fokozza, azt nem tekintélynek ismerjük el, hanem zsarnoknak tartjuk. A tekintélyt mindig a, tekintély alatt levők lelki elismerése szankcionálja: ha ez az elismerés pusztán külsőleges, akkor nem tekintéllyel, hanem elnyomóval, zsarnokkal van dolgunk. Ebből is következik, hogy a tekintély az erőérzésünk fokozója s azért fokozója, mert értékhordozó.

Az *értékákitel* egy sajátos módja abban van, hogyha a tekintély mint egyféle értékhordozója valóban értékhordozónak ismertetik el, akkor a többi értékek

hordozójának is elismerjük s a többi érték szempontjából is tekintéllyé válik előttünk. Például: a hittanárt szelíd modora, elnézése, korrekt élete sok tanuló szemében érték-hordozónak minősíti és pedig erkölcsi érték-hordozónak, ha ezek előtt ez a legfőbb érték (már otthon is úgy nevelték őket s sok erkölcsi tulajdonságot hoztak magukkal az iskolába), akkor a hittanár a többi értékek közlésénél és értékelésénél is döntő tényező. Tehát a hittan (pl. katolikus hittanról van szó, mely szexuális kérdésekben nagyon érzékeny) dönt a fölött, hogy az antik szobrokat szépnek tartsa-e, hogy a regényeket érdemesítse-e az elolvasásra (jezsuita gimnáziumokban a tanulóifjúság nem olvashatja Jókait!), hogy *Az ember tragédiáját* remekműnek minősítse-e, (az iótán való veszekedés kigúnyolása a teológiai köröknek mindig szemet szúrt), hogy a filozófiának azokat az eleméit, melyeket középiskolákban szoktak előadni is megvesse-e, mert a hittanár a filozófiát az egy skolasztika kivételével tévelygésnek minősíti. Vagy: a természetrajz tanára roppant imponál a tudásával s ez többek közt tanítja a leszármazási elméletet, nem fog ez bizonyos tanulóknál a vallási érték rovására menni, melyet az említett tanár — úgy látszik — nem nagyon respektál!

Innen következik, hogy ahol a nevelés munkáját nem egy ember végzi (s ez csak a kivételes esetek közé tartozik), a nevelőknek bizonyos homogenitásban kell lenni egymással, hogy a nevelés erőforrásai egyirányú rezultánst adjanak. Hogy ez miként valósítható meg: külön széleskörű vizsgálódást jelent, mely társadalmi és állami életünknek is nem egy vitális kérdését illeti. De többé-kevésbé megvan valósítva a szerzetes rendek növendékeinek nevelésénél, tehát maguknak a szerzetes tanároknak a nevelésében is s e tekintetben a jezsuita középiskolák sok tanulságos példával szolgálhatnak. Feltétlenül egységes erkölcsi nevelés min-

den nevelés sikerének egyik alapkövetelménye, mert a legfontosabb cél mégis az erkölcsi érték közlése és elfogadtatása.

Teljesen új fogalmazása neveléstani problémák származnak, ha a nevelés alanya a nevek személyétől elválasztva is kezdi értéknek minősíteni az értékeket. Mászóval a tekintélyi hatás kisebbedik s az értékek kezdik saját erejüknel fogva betölteni pszichológiai jelentőségüket. Mivel a tulajdonképeni cél ez, csak épen arról van szó. hogy az objektív értékek legyenek a növendékek erőforrási élményei: vigyázni kell, hogy az értékeknek az eredeti értékhordozóiktól való elkülönülései ne járjanak az értékek átértékelésével. Ez akkor történik meg. ha az értékhordozó arról tesz tanúságot, hogy nem értékhordozó. *A vizet prédikál bort iszik* tény az értékek átértékelésének forrása. Valakiből kiábrándulni nemcsak azt jelenti, hogy az illető megszűnik ránk nézve értékes lenni, hanem azt is. hogy értéktelenné válik. Tehát az irradiáció törvényénél fogva mindaz, ami személyével összefüggésben értéket jelentett, nem az többé ránk nézve. Például állami iskolákban a hittanár a vallási érték megtestesítője s így elsősorban ő maga jelenti a vallási értéket. Ha esetleges feslett élete a növendékek tudomására jut, azok erkölcsi érzületét sérti, akkor a vallási érték megszűnhetik vallási érték lenni. Még felnőttek okoskodására is jellemző, hogy az értéket nem tudják az értékhordozótól elkülöníteni, (azért figyelmeztet az *Imitatio* szerzője: *ne juaeras quids hoc dirit, sed quid dirit, attende*), annál kevésbé tudják a növendékek. Ebből is következik, hogy a gyakorlati pedagógia legfontosabb kelléke a pedagógus megfelelő személye,

Az értékeknek az eddigi értékhordozótól való függetlenségének a gondolata kell, hogy az értékek egymástól való függetlenségének a tudatát is maga után vonja, de úgy. hogy a legfőbb érték a vallás-

erkölcsi, illetőleg erkölcsi érték maradjon. Ennek az lesz a következménye, hogy a serdülő növendék sok téves megítéléstől óvja meg magát, mely épen az értékek asszociációjából származik s féltve őrzi az erkölcsi értéket. Hányszor kapcsolódik össze a többé-kevésbé művészi alkotás, vagy alkotó művész a léha étellel! Leszóljuk az első értéket is a második értéktelensége mellett vagy az első nagyrabecsülése a másikat is megvalósítandó feladatnak állítsa elénk: nem volna egyik sem kívánatos. A növendéknek meg kell szoknia, hogy pl. nagyrabecsüljön egy léha művészt a művészetéért, anélkül, hogy az életmódját követésre méltónak találná. S itt a pedagógiának rendkívül sok részletkérdést kell megoldania, melyek sikeres végzése a pszichológia alapos tudása nélkül el sem képzelhető. Tény, hogy mint említettük — az értékasszociációk sokszor tévedésbe, hamis ítéletekre vezetnek bennünket, de annál inkább megtéveszti a felnőtt embert is az átlagemberen bizonyos tetintetben felülemelkedő, de morális tekintetben néha egyszersmind alája sülyedő ember kimagasló tulajdonsága. Ilyenekkel szemben az emberek széles rétege a nagy megbocsátó szerepét játssza, sőt bizonyos eléggé nem diszkvalifikálható módon hibáikat szankcionálja azon az alapon, hogy az átlagember mértéke nem alkalmazható rájuk (Nietzsche). Nem történhetik meg, ha az értékek kellő szétválasztása az értékelő lelkében tudatos folyamatot jelent.

Az értékeknek eredeti hordozóitól való elkülönítése azt eszközölheti, hogy értékhordozóknak nem egy vagy néhány embert tekintenek, hanem kollektivitásokat. A közkeletű fogalmak válnak értékeké s az objektív értékeket a konyencionalizmus módosítja, megszünteti vagy teremti. írásos dokumentuma a közvélemény szószólója: az újság. Ma már nem kell azt bővebben fejtegetnünk, hogy nagy tömegek értékelésének alapja az újság, sőt ez az egyedül értékes értékeknek a hir-

detője. Igaz, hogy az értékek realizálásának terrénuma a fórum; a magány nem nevel karaktert, de a fórum sem nevel, ha az individuum a közvélemény rabszolgája lesz. Itt kerekedik félül a pedagógiának egy fontos fogalma: az egyéniség és pedig az erkölcsi egyéniség. Hogy mi az, amit magával kell hoznia, mint autonómiájának a megnyilvánulását s mi az, amit a kollektivitásnak áldozatul kell hoznia: sokirányú megfontoltság révén tisztázható. Ezekre a problémákra csak utaltunk, mert nem célunk sem a pedagógiát megalapozni, sem pedagógiát írni, hanem csak azon érintkezésekre rámutatni, amelyek *As értékelés filozófiájának* értekezésünkben bemutatott feldolgozásából a pedagógiára nézve észlelhetők. Kétségtelen, hogy minden nevelés megoldotta a feladatát, ha az objektív értékek a szubjektív értékek pszichológiai jelentőségével hatnak s hogy mikor hatnak úgy, arra nézve talán sikerült ebben a rövid vázlatban néhány tanulságos megjegyzést közölni.

TARTALOM.

Az értékelés filozófiája.....	Lap 3
(I. Pszichológia és axiológia. — Kauzális és voluitarisztikus pszichológia. — II. Az evolúció mint a tudományos vizsgálódás eszköze. — A fejlődés az akarat szereplését tételezi fel. — A kezdetek vizsgálata. — Hogyan értjük a tényeknek az elméletekhez való alkalmazkodását ? Az eredmények valószínűsége. Hogyan történjek a lélektani analízis? Primitív és komplex jelenségek összehasonlításának módszeres eljárása. Milyen értéktelenségeket tárgyalunk ? Léte és érték. Hogyan tárgyalja az értékelést az általános és hogyan az értékpszichológia ? — III. Az értékelés filozófiája nincs kimerítve a pszichológiai kutatással. — Az értékek logikája.)	
Az értékelésről általában.....	12
(Az értékelés"állásfoglalása. Az önerő érzése. — Az érték. Fenntartási érzelmek. — Az értékelés közelebbi meghatározása. Az önerő érzésének elemei. — Közömbös érzelmek nem léteznek. Az önerő érzésének intellektuális elemei is vannak. Az önerő érzésének gondolatát mások is észrevették, ha teljes jelentőségében nem is méltányolták. Jerusalem. Alexander. Ebbinghaus. Nietzsche. — Példák az erőérzés értékpszichológiai jelentőségének illusztrálására. — A cifrázkodás. Egy pedagógiai probléma újirányú megvilágítása. — Az értékek felosztása: milyen értékekkel foglalkozunk.)	
A vallási ériékelés.....	29
(I. Mít jelent a vallás ? A vallás naturalisztikus felfogása. Érték és lét a vallásban. A vallás forrásai. — Az értékelés elve állandó, tartalmi elemei változnak. — A primitivológia változó adatai lényegesen befolyásolják-e az értékszichológiát ? A legfőbb lény fogalma, az imádság és áldozat mint értékek. Miért legfőbb érték a vallás ? E kérdésre a pszichológia is ad valamelyes feleletet. — Az askézis, a vallásos és hedonisztikus értékelés konfliktusa. A szellemi askézis. — II. A vallási érték kapcsolódása az erkölcsi értékkel. — A vallás mint az értékek átértékelője. — A gyónás mint erőforrás. A theológia. — Vallási és intellektuális érték. A vallási érték kapcsolódása az esztétikai értékkel. — A vallási és hedonisztikus értékek szimbiózisa. III. A pszeudovallási értékelések. — Az észvallás. — A spiritizmus. — A teozófia. — IV. Az objektív vallási értékek gyanánt feltüntetett értékek szubjektív átértékelése. Orthodoxia. dogmatika, papság. Az eretnkség.)	

- Az erkölcsi értékelés..... 67
 (Az erkölcsiség eredetileg egoisztikus. — Az erkölcsi érték még legmagasabb fokon is egocentrikus marad. Az erkölcsi érzelem fejlődésének két iránya. — Erkölcs és vallás. — Az altruizmus eminens példái vallási értékkel asszociálódtak. — Ribot az altruizmusról. — Az erőfeszítés erkölcsi jelentősége. — Az igazságosság. — Az erkölcsi autonómia. — Kereszténység és autonómia.)
- Az esztétikai értékelés..... 70
 (Kiindulás a primitív viszonyokból. — Ribot és Alexander a művészet keletkezéséről. — Verworn a primitív művészetéről. Verworn hibás felfogása. — Esztétikai és vallási értékkapcsolódás. — Alexander idevágó fejtegetéseink méltatása. — A játék és művészet értékpszichológiai összehasonlítása. — A harmónia; nem vezethető le az objektív formákból. — Simmel a tiszta esztétikai érték létrejövésének feltételeiről. — Simmellel szemben hangsúlyozzuk, hogy a szép nem vezethető le a hasznosból. — A distanciálódás különböző formáit Sámueltől eltérően magyarázzuk. — Értékasszociációk.)
- Az intellektuális értékelés..... 82
 (Mi az intellektuális érték V — A tudás és érdek kapcsolata. — Az oksági viszony ismeretének biológikus jelentősége. — Kezdetben a vallás pótolja a tudást. — Intellektuális és vallási érték. — Az igazság és hamisság biológiai jelentősége. — Simmel véleménye. — Az intellektuális érték mint érték.)
- Az értékelés jelentősége az általános pszichológiában..... 89
 (Álláspontunk elkülönítése más hasonló irányú vizsgálatoktól. — Az érzelem. — A szükséglet. — Az életérzés. — A figyelem és akarat tárgyalása az erőérzés fogalmának bevezetésével.)
- Az értékelés filozófájának logikai feladatai..... 95
 (Az értékelés Filozófiája alatt a problémák két csoportját értjük. — Hogyan lehetségesek értékítéletek? A pszichológia elégtelensége. — A transzcendentális filozófia ad kielégítő feleletet. — Pauler az érvényesség és lét elkülönítéséről. — A pszichologizmus tévedése. — Az erkölcsi érték. — A vallási érték. — Troeltsch a pszichologizmus ellen.)
- Függelék. — Az értékelés pedagógiai jelentőségének vázlata..... 102
 (A nevelés feladata fejtegetéseink terminológiája alapján. — Érték és értékhorozó. — Az értékhorozó pedagógiai fontossága. — Az értékátvitel pedagógiai szempontból. — A nevelők homogenitása. — Az érték elkülönülése az értékhorozótól ne legyen az átértékelés indítéka. — Az értékek egymástól való függetlenedése. — A kollektivitás mint értékhorozó.)